

परिच्छेद एक शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा विशेष गरी लोक साहित्य विधामा लामो समयदेखि अध्ययन अनुसन्धानमा लागि परेका अन्वेषक मोतीलाल पराजुलीको जन्म २०१३ साल माघ ६ गते कास्की जिल्लाको चापाकोट गाउँ विकास समिति वडा नं. ७ मा भएको हो । उनका बुबाको नाम मणिरत्न पराजुली र आमाको नाम बसदरा पराजुली हो । हाल उनका बाबुको देहान्त भइ सकेको छ भने आमा जेठा छोराका घरमा पोखरामा बसेकी छिन् । वर्तमान समयमा उनी लगायत उनका परिवार स्युचाटार गाउँ विकास समिति वडा नं. १ दुर्गा नगर, काठमाडौँमा अवस्थित आफ्नै घरमा बस्छन् । २०३७ सालमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका पराजुलीले २०५६ सालमा विद्या वारिधि उपाधि प्राप्त गरेका हुन् । वि.सं.२०३८ मा सहायक प्राध्यापकका रूपमा महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगन्जबाट प्राध्यापन पेसा अँगालेका पराजुलीले २०३८ देखि २०४२ सम्म सहायक प्राध्यापकका रूपमा र २०४२ देखि उपप्राध्यापकका रूपमा रही पृथ्वी नारायण बहुमुखी क्याम्पस पोखरामा सेवा गरे । पराजुली हाल प्राध्यापकका रूपमा नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुरमा अध्यापनरत छन् ।

पराजुलीका हालसम्म नौ वटा कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । तीमध्ये नेपाली लोकगाथा (२०४९) प्रथम प्रकाशित कृति हो । त्यसपछिका उनका प्रकाशित कृतिहरू 'नेपाली रचना कला (२०५३), धर्मात्मा राजा (२०५९) सोरठी नृत्यनाटिका : सैद्धान्तिक अध्ययन (२०६३), साधारण नेपाली (२०६५, सहलेखन), नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (२०६८, सहलेखन), नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू (२०६३), नेपाली लोककथा सङ्ग्रह शृङ्खला १-४ हुन् । यसैगरी लोककथा शृङ्खला ५-१० सम्म प्रकाशोन्मुख रहेका छन् ।

१.२ शोधकार्यको समस्या

नेपाली लोक साहित्यका क्षेत्रमा अनवरत रूपमा संलग्न मोतीलाल पराजुली लोक साहित्यका अन्वेषक हुन् । नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा उनले गरेका योगदानको चर्चा छिटपुट रूपमा भए पनि त्यति धेरै भएको पाइँदैन र उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व पक्षको समग्र रूपमा अध्ययन भएको पनि देखिँदैन । त्यसैले

- । मोतीलाल पराजुलीको जीवनी के कस्तो छ ?
- । मोतीलाल पराजुलीको व्यक्तित्व के कस्तो रहेको छ ?
- । मोतीलाल पराजुलीका प्रकाशित कृतिको कसरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ?

यिनै समस्यालाई लिएर त्यसको सुव्यवस्थित अध्ययनका लागि यो शोधपत्र तयार गरिएको छ । यिनै आधारभूत समस्यामा केन्द्रित रहेर यस शोधपत्रमा मोतीलाल पराजुलीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन गरिएको छ ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्न लिखित रहेका छन् :

- । मोतीलाल पराजुलीको जीवनी केलाउनु,
- । मोतीलाल पराजुलीको व्यक्तित्व केलाउनु,
- । मोतीलाल पराजुलीका प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली लोक साहित्यका क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धानमा साधनारत मोतीलाल पराजुलीका प्रकाशित कृतिहरूका बारेमा विस्तृत अध्ययन नभएको र जीवनीपरक शोध नभएको भए पनि उनी र उनका प्रकाशित कृतिका बारेमा सामान्य चर्चा र टिप्पणीहरू गरिएको पाइन्छ । त्यसैले उनकै कृतिका भूमिकाका साथै अन्य विज्ञहरूले गरेको सामान्य चर्चा नै पूर्वकार्यका रूपमा यहाँ समीक्षा गरिएको छ ।

डा. चूडामणि बन्धुले मोतीलाल पराजुलीको नेपाली लोकगाथा (२०४९) को पृष्ठाङ्कन नगरिएको भूमिका खण्डको 'मन्तव्य' शीर्षकको लेखमा मोतीलाल पराजुलीको प्रशंसा गर्दै पराजुलीले सामाजिक घटनामा आधारित केही नव निर्मित गाथाहरूको सङ्कलन र विश्लेषण गरी स्तुत्य कार्य गर्नु भएको भनेका छन् ।

घटराज भट्टराइले नेपाली लेखक कोष (२०५६) नामक पुस्तकको पृष्ठ ४९५ मा मोतीलाल पराजुलीको जन्मस्थान, शिक्षा र त्यतिबेलासम्म प्रकाशित कृतिका बारेमा चर्चा गर्दै मोतीलाल पराजुली लोक रचनाका खोज र विश्लेषणमा रुचि राख्छन् । उनका प्रकाशित पुस्तकमा नेपाली लोकगाथा (२०४९) चर्चित छ । उनी अध्ययनशील लेखकका रूपमा चिनन्छन् भनेका छन् ।

समालोचक राजेन्द्र सुवेदीले नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति (२०६१) नामक ग्रन्थको पृष्ठको २०७-८ मा लोक साहित्यका क्षेत्रमा अत्यन्त सचेत र सबल अन्वेषकका रूपमा टिप्पणी गर्दै पराजुलीलाई नेपाली गाथाका आधिकारिक अध्येता, अन्वेषक, समीक्षक हुन् भनेका छन् ।

रोशन थापा 'नीरब' ले म्युजिक नेपालबाट प्रकाशित लोक संस्कृति (२०६४, साउन-पुष) पत्रिकामा लोक संस्कृति सम्बन्धी सङ्ग्रहणीय कृति शीर्षकको लेखमा पराजुलीको कृतिमाथि टिप्पणी गर्दै लोक संस्कृति अन्तर्गत पर्ने नृत्यकला सम्बन्धी व्यापक अनुसन्धानपरक कृति नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू (२०६३) प्रकाशनमा आएको छ । लोकसाहित्य सम्बन्धी आफ्नो कर्मशील क्षणहरू सिर्जित गर्ने पराजुलीको प्रस्तुत कृति पनि लोकसाहित्यकै अङ्गका रूपमा देखा परेको छ । नेपाली लोकनृत्यको व्यापक एवम् विहङ्गम चर्चा, व्याख्या र अनुसन्धानमूलक उल्लेख्य विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत कृतिमा कृतिकार डा. मोतीलाल पराजुलीको अथक परिश्रमको छाप स्पष्ट देखिन्छ । जसबाट कृतिको महत्ता मननीय छ भने कृतिकारको मिहिनेत प्रशंसायोग्य छ भनेका छन् ।

डा. दयाराम श्रेष्ठले पराजुलीको सोरठी नृत्यनाटिका : सैद्धान्तिक अध्ययन (२०६३) को पृष्ठाङ्कन नगरिएको भूमिका खण्डको मन्तव्य शीर्षकको लेखमा प्रस्तुत

कृतिका बारेमा टिप्पणी गर्दै यस पुस्तकमा डा. पराजुलीले सोरठीका स्थूल तथा सूक्ष्म दुवै रूपलाई वैज्ञानिक विधि अनुसार विश्लेषण गर्नु भएको छ । लोक साहित्यको आलोचना शास्त्रको कसीबाट सोरठीलाई परीक्षण गरी सही निष्कर्ष निकाल्ने काम गर्नु भएको छ भनेका छन् ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य महत्त्व र उपयोगिता

प्रस्तुत शोधपत्रमा मोतीलाल पराजुलीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा विस्तृत अध्ययन विश्लेषण गरिने हुँदा उनका बारेमा जान्न चाहनेहरूका लागि सहयोगी एवम् उपयोगी हुनेछ । साथै लामो समयदेखि लोक साहित्यको खोज अन्वेषणमा लागि परेका पराजुलीले गरेका अन्वेषणका बारेमा अध्ययन नभएका सन्दर्भमा यस विषयमा शोधकार्य हुनु औचित्यपूर्ण देखिन्छ । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा पराजुलीका प्रकाशित कृतिले पुऱ्याएको योगदानको अध्ययन तथा विश्लेषण हुनुले शोधकार्यको महत्त्व समेत पुष्टि गरेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यस शोधपत्रको क्षेत्र मोतीलाल पराजुलीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन एवम् विश्लेषण हो । तसर्थ उनको जीवनी तथा व्यक्तित्वका साथै २०६८ सम्म प्रकाशित उनका लोक साहित्यसँग सम्बन्धित कृतिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु यस शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ अध्ययन विधि

यस शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि मूलतः पुस्तकालयीय विधिलाई अवलम्बन गरिएको छ । यसका अतिरिक्त शोधनायक पराजुली एवम् शोध निर्देशकसँग सम्पर्क राखी यथाशक्य सल्लाह र सुभाब ग्रहण गरिएको छ । प्राप्त सामग्रीलाई वर्णनात्मक पद्धति अँगाली अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुसङ्गठित रूपमा प्रस्तुत गर्न जम्मा पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । ती सबै परिच्छेदलाई आवश्यकतानुसार दशमलव प्रणालीमा अङ्क मिलाई उपशीर्षक, उपउपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ । यस शोधपत्रको मुख्य रूपरेखा यस प्रकार रहेको छ :

परिच्छेद एक : शोध परिचय

परिच्छेद दुई : मोतीलाल पराजुलीको जीवनीको अध्ययन

परिच्छेद तिन : मोतीलाल पराजुलीको व्यक्तित्वको अध्ययन

परिच्छेद चार : मोतीलाल पराजुलीको कृतित्वको अध्ययन

परिच्छेद पाँच : उपसंहार

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

दोस्रो परिच्छेद

मोतीलाल पराजुलीको जीवनीको अध्ययन

२.१ जन्म र जन्मस्थान

मोतीलाल पराजुलीको जन्म कास्की जिल्लाको पश्चिम भेगमा रहेको चापाकोट गाउँ विकास समितिको वडा नं. ७ औसेलु चौर भन्ने गाउँमा वि.सं. २०१३ माघ महिनाको ६ गते शनिवारका दिन बसदरा पराजुलीको कोखबाट भएको हो । यिनका बुबाको नाम मणिरत्न पराजुली हो । मोतीलालको जन्मका समयमा सिंह राशि र उत्तर फाल्गुनी नक्षत्र परेको हुँदा यही नक्षत्र अनुसार नै जुराएको नाम मोतीलाल पराजुली हो ।^१ पिता मणिरत्न पराजुलीका तिन वटी श्रीमतीहरूमध्ये कान्छी श्रीमती बसदरा पराजुलीका दुई छोरा र चार छोरीमध्ये तेस्रो सन्तान र कान्छा छोराका रूपमा मोतीलालको जन्म भएको हो ।

२.२ बाल्यकाल

मोतीलाल पराजुलीको बाल्यकाल आफ्नै जन्म स्थानको ग्रामीण परिवेशमा नै बितेको थियो । बुबा गाउँका मुखिया भएका कारणले गाउँलेहरूको पनि न्यानो माया पाएका मोतीलालको बाल्यकाल बुबाआमाले दिनु भएको मायालु वातावरणमा बितेको थियो ।^२ उनी बाल्यकालमा छिमेकी दौतरीहरूसँग डण्डीबियो, फुटबल जस्ता खेलहरू खेल्ने गर्दथे । घरमा नै भकुन्डो किनेर ल्याइ दिने हुँदा साथीहरू भकुन्डो खेल उनलाई नै कुरेर बस्ने गर्दथे र खेलको नाइके उनलाई नै बनाइन्थ्यो ।^३ यसरी मोतीलालको बाल्यकाल परिवारको मायालु वातावरणसँगै गाउँले र आफ्ना दौतरीहरूको पनि मायामा नै बितेको थियो ।

---

^१ शोध नायकबाट प्राप्त जानकारी

^२ ऐजन

^३ ऐजन

२.३ उपनयन संस्कार

हिन्दू धर्म संस्कारका षोडश संस्कारहरू मध्ये उपनयन संस्कार महत्त्वपूर्ण संस्कार हो । मोतीलाल पराजुलीको उपनयन संस्कार वि.सं. २०२४ मा ११ वर्षको उमेरमा वैदिक विधि विधान अनुसार भएको थियो । यस संस्कारमा आफ्ना गुरूबाट गायत्री मन्त्र लिने प्रचलन छ । यही प्रचलन अनुसार पराजुलीले गुरू कलाधर सुवेदीबाट गायत्री मन्त्र लिएका थिए ।

२.४ शिक्षा दीक्षा

हरेक मानिसको जीवनको सफलताको प्रमुख कारण शिक्षा नै हो । मोतीलाल पराजुलीको प्रथम पाठशाला आफ्नो घर परिवार नै थियो । उनी पाँच वर्षको हुँदा बुवाले घरमा नै अक्षरारम्भ गराएका थिए । घरमा नै बाह्रखरी लेखपढ गर्न जानेपछि उनी औपचारिक शिक्षाका लागि विद्यालयमा भर्ना भएका हुन् ।^४

२.४.१ विद्यालय शिक्षा

मोतीलाल पराजुलीले औपचारिक शिक्षाका क्रममा निकै विद्यालयहरू फेरेर विद्यालयीय शिक्षा पुरा गरेका हुन् । यिनले ६ वर्षको उमेरमा आफ्नो घरबाट एक घण्टा हिँडेर जानु पर्ने चापाकोट गा.वि.स. वडा नं. ५ मा रहेको चापाकोट प्राथमिक विद्यालयमा शिशु कक्षामा भर्ना भई एक कक्षासम्म त्यही विद्यालयमा पढे । पछि आफ्नै बुवाको अगुवाइमा आफ्नै गाउँमा जन्मभूमि प्राथमिक विद्यालय खुलेपछि त्यही विद्यालयमा कक्षा दुईमा भर्ना भई कक्षा पाँचसम्मको अध्ययन पुरा गरे । त्यसपछि उनका सानो बुबा प्रा.डा. दुर्गा प्रसाद दवाडी र मामा पं. गंगाधर तिमिसनाको निर्देशन अनुसार संस्कृत शिक्षा पढ्न पोखरा संस्कृत प्रधान पाठशालामा कक्षा ६ मा भर्ना भई कक्षा ७ सम्म पनि त्यही पाठशालामा पढे ।^५ त्यसपछि बनारसमा पढ्न जाने योजना बनाएर त्यहाँको पढाइ छाडे । बनारसमा जाँदा शैक्षिक सत्र नमिल्ने समय भएकाले घर फर्किए र देवघाटको देवघाट वेद विद्याश्रममा चार महिना अध्ययन गरे ।

^४ ऐजन

^५ ऐजन

यसबाट पनि पढाइमा प्रगति नहुने देखेर उनी मामाको निर्देशन अनुसार एक वर्षसम्म मामा घरमा अमरकोश र लघु कौमुदी पढेर बसे । त्यसपछि वि.सं. २०२८ मा भारतको गोरखपुर जिल्लाको घुघुली भन्ने ठाउँमा रहेको नारड संस्कृत महा विद्यालयमा पूर्वमध्यमा तहमा भर्ना भए र एकै वर्षमा कक्षा नौ र दशको परीक्षा उत्तीर्ण गरे ।^६ यसरी कास्की जिल्लाको विकट गाउँबाट प्रारम्भ गरेको विद्यालय तहको शिक्षा मोतीलालले भारतको गोरखपुरमा गएर पुरा गरे ।

२.४.२ उच्च शिक्षा

मोतीलालले पूर्वमध्यमा तहको अध्ययन पुरा गरेपछि उच्च शिक्षाका लागि सन् १९७४ मा गोरक्षनाथ संस्कृत विद्यापीठ, गोरखपुरमा उत्तर मध्यमा तहमा भर्ना भए । त्यस विद्यापीठबाट सन् १९७४-७५ मा उत्तर मध्यमा तह उत्तीर्ण गरे । वि.सं. २०३२ मा स्नातक तहको अध्ययनका निम्ति काठमाडौंको वाल्मीकी क्याम्पसमा भर्ना भए । वि.सं. २०३७ मा त्रिभुवन विश्व विद्यालय क्याम्पस कीर्तिपुरबाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरे ।^७ 'आफ्नो अध्ययनलाई अगाडि बनाउने क्रममा मोतीलालले वि.सं. २०५६ मा नेपाली लोककथाका अभिप्रायहरूको अध्ययन' शीर्षकमा विद्या वारिधि हासिल गरी औपचारिक शिक्षा पुरा गरे ।

२.५ विवाह र सन्तान

मोतीलाल पराजुलीको विवाह वि.सं. २०२६ फागुन महिनाको पूर्णिमाका दिन १३ वर्षको उमेरमा कास्की जिल्लाको पुम्दी गा.वि.स. निवासी डिल्लीराम बरालकी १२ वर्षीय साहिंली छोरी तारा बरालसँग भएको हो ।^८ मोतीलाल विवाह के हो र किन गरिन्छ भन्ने राम्रो ज्ञानसम्म पनि नहुँदाको उमेरमा भएको आफ्नो विवाहको सम्झना अलि मात्र भएको बताउँछन् ।

---

^६ ऐजन

^७ ऐजन

^८ ऐजन

मोतीलाल पराजुलीका दुई छोरा र एक छोरी गरी जम्मा तिन सन्तान भएकामा कान्छो छोरो विनोदको १८ वर्षको उमेरमा मृत्यु भयो । अहिले एक छोरा र एक छोरी मात्र छन् । पराजुलीका जेठो छोरो प्रमोदको जन्म वि.सं. २०३७ कार्तिक २७ गते भएको हो भने कान्छो छोरो विनोदको जन्म २०४० वैशाखमा भएको हो । छोरी कल्पनाको जन्म २०४१ साल भदौमा भएको हो ।^१ मोतीलालकी श्रीमती तारादेवी पराजुली सामान्य लेखपढ मात्र गर्न जान्दछिन् । छोरा प्रमोदले कम्प्युटर साइन्समा एम.एस्सी पुरा गरी पि.एच्.डी गर्न अस्ट्रेलिया गएका छन् । बुहारी पनि छोरासँगै अस्ट्रेलियामा नै छिन् । छोरी कल्पनाले अर्थशास्त्र विषयमा एम.ए. पुरा गरेकी छिन् । हाल छोरी कल्पनाको पनि विवाह भइ सकेको छ । मोतीलाल आफ्ना बुबाले देखाइ दिनु भएको शिक्षाको वाटोमा आफ्ना सन्तान पनि अघि बढेको देख्दा आनन्दको अनुभूति भइ रहेको बताउँछन् ।

यसरी एकातिर पुत्र शोकको पीडा भए पनि हाल पराजुलीको पारिवारिक जीवन सन्तोषजनक नै देखिन्छ ।

२.६ आर्थिक अवस्था

मोतीलाल पराजुलीको जन्म सामान्य निम्न मध्यम परिवारमा भएको थियो । मोतीलालका बुबा ब्रिटिस सेनाका जागिरे थिए । पछि जागिर छाडेर निकै जग्गा जमिन जोडेर परम्परागत कृषि व्यवसायलाई अँगालेर बसेका थिए ।^{१०} तर मोतीलाल नौ वर्षका हुँदा बुबाको मृत्यु भए पछि सबै दाजुभाइ दिदी बहिनी बालक नै भएकाले खेती गर्न नसक्ने हुँदा खेती अरुलाई नै अधियाँमा दिइयो । आय श्रोत अरु केही नभएर त्यही जग्गाको अधियाँबाट आएको आयस्ताबाट नौ दस जनाको परिवारले लगाउन खानदेखि शिक्षा, दीक्षा, विहे, ब्रतबन्ध जस्ता सम्पूर्ण व्यवहार धान्नु पर्दा निकै अभाव हुन्थ्यो । खेतबारीको वार्षिक नियमित आमदानीबाट काठमाडौँमा बसेर पढ्न अपुग भएपछि बुबाले जोडेको गाउँको एउटा बारी बेचेर मोतीलालले स्नातकोत्तर तहको

^१ ऐजन

^{१०}ऐजन

अध्ययन गरेका थिए ।” स्नातकोत्तर तहको अध्ययन सकेपछि पराजुलीले वि.सं. २०३७ फागुनदेखि महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगन्जमा सहायक प्राध्यापकका रूपमा प्राध्यापन कार्य सुरु गरे । यसबाट आर्थिक अवस्थामा केही सहयोग भएको देखिन्छ । पराजुली हालसम्म पनि निरन्तर रूपमा प्राध्यापनरत छन् । हाल काठमाडौंको स्युचाटार गा.वि.स. वडा नं. १ मा दुई तले पक्की घर बनाएर बसेका मोतीलालको आर्थिक अवस्था सन्तोषजनक नै देखिन्छ ।

२.७ बसोबास र आजीविका

हरेक मानिसहरू आफ्नो इच्छा, बाध्यता वा परिस्थिति अनुसार विभिन्न स्थानमा बसाइँ सर्ने र बसोबास गर्ने गर्दछन् । मोतीलाल पराजुली पनि २०५४ सालदेखि गाउँको घर बिक्री गरेर परिवारका सबै सदस्यहरू सहित पूर्ण रूपमा बसाइँ सरेर पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ७ मासवारमा बसोबास गर्न थाले ।^{१२} २०६० सालदेखि सपरिवार काठमाडौं बसाइँ सरेर आएका पराजुली २०६२ मङ्सिरदेखि स्युचाटार गा.वि.स. वडा नं. १ दुर्गा नगरमा स्थायी रूपमा बसोबास गर्दै आएका छन् ।

मोतीलालको जीविकाको मूल आधार प्राध्यापन नै हो । मोतीलाल आफ्नो स्नातकोत्तर तहको अध्ययन पुरा गरी वि.सं. २०३७ फागुनदेखि महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्जमा सहायक प्राध्यापकका रूपमा शिक्षण पेसामा संलग्न भएका हुन् । वि.सं. २०३९ देखि २०४२ सम्म व्यापार व्यवसायमा पनि संलग्न रहेका पराजुलीले आफ्नो मुख्य कार्यक्षेत्र शिक्षण तथा प्राध्यापनलाई बनाएर हालसम्म पनि प्राध्यापनरत छन् ।

२.८ भ्रमण

मोतीलाल पराजुलीले पश्चिमी नेपालका अधिकांश जिल्लाहरूको भ्रमण गरेका छन् । स्नातकोत्तर तहको अध्ययन पुरा गर्ने क्रममा राष्ट्रिय विकास सेवा कार्यक्रम अन्तर्गत शिक्षण गर्ने क्रममा रुकुम र रोल्पा जिल्लाको भ्रमण गरेका हुन् भने नेपाली

---

^{१२} ऐजन

^{१३} ऐजन

लोक साहित्यको खोज तथा अध्ययनका सिलसिलामा गण्डकी, धौलागिरि, लुम्बिनी, राप्ती र भेरी अञ्चलका सबै जिल्लाहरूको भ्रमण गरेका छन् । यसै गरी यात्रा तथा भ्रमणका क्रममा चितवन, धादिङ, काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलान्चोक आदि जिल्लाहरूको पनि भ्रमण गरेका पराजुली अध्ययन तथा भ्रमणका क्रममा छिमेकी मुलुक चिन र भारत पनि पुगेका छन् ।^{१३}

२.९ रुचि तथा स्वभाव

विद्यार्थी जीवनको प्रारम्भिक अवस्था देखि नै आफ्नो अध्ययनप्रति लगनशील रहने मोतीलाल आजसम्म पनि आफ्नो कार्यप्रति उत्तिकै लगनशील नै देखिन्छन् । लोक साहित्य र धर्म दर्शनको अध्ययन एवम् अनुसन्धानमा यिनको विशेष रुचि रहेको छ ।^{१४} सङ्गीतप्रति पनि उत्तिकै रुचि राख्ने पराजुली हार्मोनियम बजाउन असाध्यै मन पराउँछन् ।

मोतीलाल पराजुलीको स्वभाव मिलनसार, सहयोगी तथा इमान्दार प्रकृतिको छ । शान्त रहने, धेरै नबोल्ने, सत्य कुरा मात्र बोल्ने, निश्छल, निश्कपट एवम् गम्भीर मुद्रामा देखिने पराजुलीको स्वभावमा सरलता पाइन्छ । अर्कालाई पीडा परेको हेर्न नसक्ने पराजुली अत्यन्तै भावुक प्रवृत्तिका छन् ।^{१५}

२.१० सम्मान तथा पुरस्कार

मोतीलाल पराजुलीले शिक्षा तथा लोक साहित्यका क्षेत्रमा धेरै कामहरू गरेका छन् । उनले गरेका कार्यहरूको कदर स्वरूप विभिन्न पुरस्कारहरूबाट सम्मानित पनि भएका छन् । पराजुली सर्व प्रथम २०५८ सालमा 'महेन्द्र विद्याभूषण 'क'' बाट सम्मानित भएका हुन् । विद्या वारिधिको शोध प्रबन्ध उत्कृष्ट भएकोमा २०६१ सालमा 'सैनध्वज नन्दकुमारी' पुरस्कारबाट पुरस्कृत भए भने शिक्षा क्षेत्रमा विशेष योगदान दिएको भनेर २०६१ सालमा नै शिक्षा पुरस्कारबाट सम्मानित भए । यसैगरी पराजुली

---

^{१३} ऐजन

^{१४} ऐजन

^{१५} ऐजन

‘नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू’ नामक पुस्तकका लागि २०६३ सालमा लोक साहित्य पुरस्कारबाट सम्मानित भएका हुन् भने २०६८ सालमा अलिमियाँ लोक वाङ्मय पुरस्कारबाट पनि सम्मानित भएका छन् ।

२.११ लेखन तथा अन्वेषण

२.११.१ लेखन तथा अन्वेषणका लागि प्रेरणा र प्रभाव

बाल्यकालदेखि नै पोखराको लोक साहित्य र लोक संस्कृतिको श्रवण अवलोकनबाट लोक साहित्यप्रति आकर्षित भएका पराजुली विद्यालयबाट प्रकाशित हुने पत्र पत्रिका मार्फत् साहित्य सिर्जनातर्फ अघि बढेका हुन् ।^{६६}

लोक साहित्यको अध्ययन अन्वेषण गर्न रुचउने पराजुली स्नातकोत्तर तहको चौथो सत्र पढ्दा डा. चूडामणि बन्धुले दिनु भएको प्रेरणाले यस क्षेत्रमा लागेका हुन् ।^{६७} पराजुलीलाई डा. वासुदेव त्रिपाठी तथा डा. दयाराम श्रेष्ठले दिनु भएको थप हौसलाले लोक साहित्यको अध्ययन अन्वेषण गर्दै आजसम्मको अवस्थामा आइ पुग्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

२.११.२ लेखन कार्य

विद्यालयमा पढ्दा देखि नै मोतीलाल साहित्यप्रति विशेष रुचि राख्दथे । चार पाँच कक्षामा पढ्दा उनी तत्काल भएका घटनालाई विषय बनाएर सवाइ छन्दमा सवाइ लेख्ने र सुनाउने गर्दथे । उनले नेपाली छात्र सङ्घ गोरखपुरबाट प्रकाशित हुने पत्रिकामा कविता प्रकाशित गरी साहित्य लेखन तथा प्रकाशनतर्फको यात्रा प्रारम्भ गरेका हुन् । हाल यो कविता प्राप्त छैन ।^{६८} विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा फुटकर रूपमा कविता, निबन्ध, समालोचनात्मक लेखहरू तथा पत्रकारितासँगै सम्बन्धित समसामयिक लेखनतर्फ कलम चलाएका पराजुलीले पश्चिमी नेपालका विभिन्न क्षेत्रबाट लोकगाथा तथा लोककथाहरू सङ्कलन गरी एउटा ‘नेपाली लोकगाथा’ तथा चार वटा लोककथा सङ्ग्रह प्रकाशित गर्नुका साथै सोरठी नृत्य नाटिका, सैद्धान्तिक

---

^{६६} ऐजन

^{६७} ऐजन

^{६८} ऐजन

अध्ययन, नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (सहलेखन) जस्ता लोक साहित्यसँग सम्बन्धित कृतिहरू प्रकाशित गरी नेपाली लोक साहित्यको क्षेत्रलाई समृद्ध बनाउन सहयोग पुर्याएका छन् । नेपाली रचना कला, साधारण नेपाली जस्ता पाठ्यपुस्तकहरू पनि उनले प्रकाशित गरेका छन् । यसरी साहित्य सिर्जना र सङ्कलन मात्र नगरी 'पृथ्वी प्रज्ञा मञ्च', 'प्रज्ञा पराग', लोक संस्कृति, 'वाङ्मय' जस्ता पत्रिकाहरूको सम्पादन समेत गरेका छन् ।

२.१२ सुखदुःखका क्षणहरू

सबै मानिसको जीवन सुख र दुःखका दुई पाटाबाटै गुञ्जि रहेको हुन्छ । मोतीलालले पनि जीवनका विभिन्न काल खण्डमा धेरै दुःख कष्टहरू भोगेका छन् । २०२१ साल असार १५ गते भएको पिताजीको निधनले यिनलाई निकै दुखी बनायो । यसको प्रभाव हालसम्मको जीवनमा पनि परेको उनी बताउँछन् । २०३६ साल वैशाख महिनामा स्नातकोत्तर तहको दोस्रो सत्रमा पढ्दा घरमा आगलागी भएको घटनाले पनि उनको पारिवारिक वृत्त र आफ्नो पढाइको क्षेत्रमा नराम्रो प्रभाव पारेको देखिन्छ । यसैगरी २०५८ साल फागुनमा १८ वर्षको कान्छो छोरो विनोदको निधन भयो, जुन मोतीलालको जीवनको सबै भन्दा दुःखको क्षण हो ।^{१७} यसरी जीवनमा जस्तोसुकै हृदयविदारक दुखद घटनाहरू आइ परे पनि मोतीलालले ती क्षणहरूलाई आत्मसात् गर्दै आफूलाई सम्हाल्दै जीवन अगाडि बढाएको पाइन्छ ।

आफूले गरेका कामहरूमा सफलता मिल्दा र आफूले चाहेको कुरा प्राप्त हुँदा सुखानुभूति हुने गर्दछ । मोतीलाल २०३७ साल असोजमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण हुँदा निकै खुसी भएका थिए । यसैगरी २०३७ सालकै कार्तिक २७ गते जेठो छोराको जन्म हुँदा जीवनमा सबै भन्दा सुहानुभूति भएको उनी बताउँछन् ।

२.१३ जीवन दर्शन

संसारमा हरेक मानिसका आफ्ना जीवन दृष्टि रहेका हुन्छन् । आफूले जिउने जीवनमा जे जस्ता अनुभवहरू सँगालिएका हुन्छन् र जीवनलाई यस्तै बनाउने भन्ने

---

^{१७} ऐजन

परिकल्पना गरिएको हुन्छ, सोही अनुसारको मार्ग दर्शनलाई नै जीवन दर्शन भनिन्छ । खानु र बाँच्नु मात्र जीवन होइन, जीवन भनेको एउटा गतिशील सिर्जनात्मक क्रियाकलापहरूको समष्टि स्वरूप हो भन्ने पराजुलीको दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ । जीवन यस्तो होस्, जीव मरे पनि उसको कार्य, चिन्तन र वैचारिक प्रभाव समाजमा रहि रहोस् र सदा जीवन्त बनि रहोस् र जीवित अवस्थामा पनि उसको आचरण र व्यवहारलाई समाजले नमुनाका रूपमा लिन सकोस् भन्ने विचार पराजुलीमा पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

मोतीलाल पराजुलीको व्यक्तित्वको अध्ययन

३. पृष्ठभूमि

कुनै पनि व्यक्तिका व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू हुन्छन् । व्यक्तिको शारीरिक अवस्थादेखि उसले जीवनमा गरेका विभिन्न कार्यले व्यक्तित्वको निर्माण गरेको पाइन्छ । त्यसैले शारीरिक गठनदेखि लिएर व्यक्तिभित्र निहित प्रतिभालाई व्यक्तित्वका रूपमा लिइन्छ ।

कुनै पनि मानिसको जीवन भोगाइमा आइ पर्ने विभिन्न घटना, आरोह, अवरोह, क्रिया प्रतिक्रियाहरूले व्यक्तित्व निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । साथै पारिवारिक वातावरण, सामाजिक परिवेश, साथी सङ्गत, रुचि, पेसा, शिक्षा, दीक्षा आदिले पनि व्यक्तित्व निर्माणमा उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याएका हुन्छन् । यिनै परिवेशबाट निर्माण भएको व्यक्तित्व आन्तरिक र बाह्य गरी दुई किसिमको हुन्छ । बाह्य व्यक्तित्व मानिसको शारीरिक व्यक्तित्वसँग सम्बद्ध हुन्छ, भने आन्तरिक व्यक्तित्व उसले जीवनमा गरेका महत्त्वपूर्ण कार्यहरूसँग सम्बद्ध हुन्छ । मोतीलाल पराजुलीले पनि आफ्नो साढे पाँच दशकको जीवन भोगाइका क्रममा साहित्य, समालोचना, लोक साहित्य, अनुसन्धान, प्राध्यापन जस्ता विभिन्न प्राज्ञिक क्षेत्रहरूमा पसिना सिञ्चन गरेका छन् । यिनै विविध क्षेत्रहरूमा उनले गरेको कार्यहरूबाट नै उनको विविध व्यक्तित्वको निर्माण भएको देखिन्छ । उनका तिनै व्यक्तित्वका विभिन्न पक्षहरूको यहाँ चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.१ शारीरिक व्यक्तित्व

मोतीलाल पराजुली शारीरिक रूपमा मझौला कदका छन् । करिब पाँच फिट तिन इन्च उचाइ भएका हृष्टपुष्ट देखिने पराजुली शान्त प्रकृतिका छन् । गहुँ गोरो वर्ण, बाटुलो अनुहार, गम्भीर मुखाकृति भएका पराजुली भट्ट हेर्दा नै भद्र र

व्यक्तित्वपूर्ण देखिन्छन् । उनी जति गम्भीर देखिन्छन् त्यति नै मिलनसार र सहयोगी पनि छन् । अर्कालाई परेको दुःख हेर्न नसक्ने अत्यन्तै भावुक प्रवृत्ति भएका पराजुलीको बोलीचालीमा मिठास, व्यवहारमा सहजता र स्वभावमा सरलता पाइन्छ ।

३.२ सिर्जनशील व्यक्तित्व

बाल्यकालदेखि नै सिर्जनातर्फ रुचि रहेका पराजुली चार पाँच कक्षामा पढ्दा तत्काल भएका घटनालाई विषय बनाएर सवाइ लेख्ने र सुनाउने गर्दथे । पराजुलीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार उनले नेपाली छात्र सङ्घ, गोरखपुरबाट प्रकाशित हुने पत्रिकामा सन् १९७५ मा कविता प्रकाशित गरेका थिए । २०३७ सालमा नेपालगन्जका विभिन्न पत्रिकाहरूमा पनि केही कविताहरू प्रकाशित भएका थिए । हाल ती कुनै पनि कविताहरू प्राप्त छैनन् । केही कविताहरू पराजुलीका डायरीमा मात्र सीमित छन् । प्राप्त सामग्री अनुसार २०५४ चैत्र ५ बुधवारको 'जनमत' पत्रिकामा 'मेरो प्रजातन्त्र' शीर्षकको व्यङ्ग्य कविता प्रकाशित भएको छ भने अर्को पत्रिकामा 'आदत' शीर्षकको निबन्ध पनि प्रकाशित भएको छ । यही कविता र निबन्धबाट पराजुलीको सिर्जनशील व्यक्तित्व झल्कन्छ ।

३.३ समालोचक व्यक्तित्व

मोतीलाल पराजुलीले समालोचना विधामा प्रशस्त कलम चलाएका छन् । विभिन्न विषय वस्तुलाई लिएर वस्तुपरक र प्रभाववादी पद्धति अनुसार समालोचना गर्ने पराजुलीका समालोचनात्मक लेखहरू कर्णधार, दायित्व, लोक संस्कृति, रश्मि, पोम, सम्प्रेषण, मधुपर्क, कुञ्जिनी, गरिमा जस्ता पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् ।

३.४. भूमिका लेखक व्यक्तित्व

मोतीलाल पराजुलीको व्यक्तित्वको एउटा पाटो भूमिका लेखनमा पनि देखिन्छ । नारायण प्रसाद गौतमको गौरी बल्लभ महाकाव्य, कुमार गौरव महाकाव्य, विष्णु राज

आत्रेयको बैदेही महाकाव्य, रामकुमार अधिकारीको संयोग कथा सङ्ग्रह आदिमा पराजुलीले भूमिका लेखेका छन् । पराजुलीले सम्बन्धित कृतिको गहन अध्ययन गरेर भूमिका लेखेको पाइन्छ । उनले लेखेको भूमिका पढि सकेपछि सम्बन्धित कृति नपढ्दा पनि समग्रमा कृतिभित्र के छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । सुदृढ र कसिलो भाषामा भूमिका लेख्ने पराजुली भूमिका लेखनमा सफल देखिन्छन् ।

३.५. सम्पादक व्यक्तित्व

वि.सं. २०५० मा सर्व प्रथम 'पृथ्वी प्रज्ञा मञ्च (२०५०)' को सम्पादक भई सम्पादन कार्य आरम्भ गरेका मोतीलाल पराजुलीले अन्नपूर्ण स्मारिका (२०५५), लोकसंस्कृति (२०६३), प्रज्ञापराग, वाङ्मय जस्ता पत्र पत्रिकाहरूको सम्पादक तथा सम्पादक सदस्य भएर कार्य गरेका छन् । यसका साथै बुद्धिमान पुरुष, बत्तिसमाराको कथा, काली नाग र राज कुमार, मनचिन्ते औंठी जस्ता लोककथा सङ्ग्रहहरूको पनि सम्पादन गरेका छन् । यसरी पराजुलीले गरेका थुप्रै सम्पादन सम्बन्धी कार्यले उनी कुशल सम्पादक समेत भएको स्पष्ट हुन्छ ।

३.६ अनुसन्धाता व्यक्तित्व

मोतीलाल पराजुली एक गहन अनुसन्धाता पनि हुन् । उनले थुप्रै क्षेत्र कार्य, अनुसन्धानहरू गर्नुका साथै अनुसन्धान सम्बन्धी लेख रचना एवम् पुस्तककार कृतिहरू पनि प्रकाशित गरेका छन् । पराजुलीले सर्व प्रथम २०३७ सालमा 'कास्की जिल्लाका सामाजिक गाथाहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण', शीर्षकको शोधपत्र तयार पारी अनुसन्धान कार्यको थालनी गरेको देखिन्छ । यसपछि 'नेपाली लोककथाका अभिप्रायहरूको अध्ययन' (२०५६), 'गण्डकी अञ्चलमा प्रचलित लोक नाचहरूको अध्ययन (२०५६)' शीर्षकमा लघु अनुसन्धान, नेपाली लोक नाटक : सिद्धान्त र विवेचना (२०५८), सोरठी नृत्य नाटिका: सैद्धान्तिक अध्ययन (२०६३) जस्ता शीर्षकहरूमा अनुसन्धान गरेका छन् : जसमा उनको अनुसन्धानात्मक कार्यको ज्वलन्त

नमुना पाउन सकिन्छ । 'नेपाली लोककथाका अभिप्रायहरूको अध्ययन' शीर्षकको शोधग्रन्थ पराजुलीले विद्या वारिधिको शोध प्रबन्धका निमित्त तयार गरेको देखिन्छ । यसरी विभिन्न शीर्षकहरूमा अनुसन्धान गरेका पराजुलीले स्नातकोत्तर, एम.फिल. एवम् विद्या वारिधिका शोधार्थीहरूको शोध निर्देशक भएर पनि अनुसन्धान सम्बन्धी कार्यमा सहयोग गरेका छन् । हालसम्म उनले विभिन्न शीर्षकका ८ वटा विद्या वारिधि (पि.एच.डी.), ५ वटा एम.फिल. तथा स्नातकोत्तर तहका ७४ वटा शोधपत्रहरू र ६९ वटा अध्ययन पत्रहरूको शोध निर्देशक तथा विषय विशेषज्ञ भएर काम गरेका छन् । परम्परागत अन्वेषण भन्दा नवीन वैज्ञानिक पद्धति अपनाएर लोक साहित्यको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने पराजुलीको कृतिहरू आधिकारिक पनि मानिन्छ ।

३.७ लोक साहित्यविद् व्यक्तित्व

मोतीलाल पराजुलीले आफ्नो धेरै श्रम र समय खर्चिएको र थुप्रै कार्य गरेको विधा हो लोक साहित्य । नेपालमा लोक साहित्यको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकासका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका पराजुलीको लोक साहित्य सम्बन्धी प्रथम कृति नेपाली लोकगाथा (२०४९) हो । यसमा सामाजिक घटनामा आधारित गाथाहरूको सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ । यस बाहेक पराजुलीका लोक साहित्य सम्बन्धी कृतिहरूमा सोरठी नृत्य नाटिका : सैद्धान्तिक अध्ययन (२०६३), नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू (२०६३), नेपाली लोककथा सङ्ग्रह शृङ्खला १-४ (२०६५), नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (२०६८ सहलेखन) आदि पुस्तककार कृति लगायत विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा थुप्रै फुटकर रचनाहरू प्रकाशित गर्नुका साथै विभिन्न गोष्ठीहरूमा कार्यपत्रहरू पनि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

३.८ शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व

मोतीलाल पराजुलीले आफ्नो जीवनको सबैभन्दा बढी समय खर्चिएको क्षेत्र नै शिक्षण तथा प्राध्यापन हो र यो पेसाबाट उनी सन्तुष्ट पनि छन् । करिब साढे तिन

दशकको लामो समय शिक्षण पेसामा आबद्ध भएका पराजुलीले पहिलो पटक २०३३ साल फागुनदेखि २०३४ साल जेठसम्म अर्थात् चार महिना पञ्चकोशी नि.मा.वि. चापाकोट ७, औसेलु चौरमा शिक्षक भएर काम गरे । त्यस पश्चात २०३५ फागुनदेखि २०३६ मङ्सिरसम्म राष्ट्रिय विकास सेवा कार्यक्रममा रोल्पा जिल्लाको थवाङ गा.वि.स.को वीर बलभद्र नि.मा.वि. मा शिक्षण गरेका पराजुलीले २०३७ फागुनदेखि महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्जमा सहायक प्राध्यापकका रूपमा र २०३८ कार्तिकदेखि २०६० असारसम्म पृथ्वी नारायण बहुमुखी क्याम्पस पोखरामा सहायक प्राध्यापक, उपप्राध्यापक र सहप्राध्यापक भएर प्राध्यापन कार्य गरेको देखिन्छ । २०६० साउन देखि विश्व विद्यालय क्याम्पस नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा सहप्राध्यापकका रूपमा कार्यरत पराजुली २०६५ सालमा प्राध्यापक पदमा पदोन्नति भई हालसम्म प्राध्यापनरत छन् । उनको प्राध्यापन पेसाप्रतिको लगनशीलता र इमान्दारिताबाट नेपाली विषयका विद्यार्थीहरूमात्र नभएर सिङ्गो नेपाली विभाग नै लाभान्वित भएको देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा लगभग साढे तिन दशक शिक्षक/प्राध्यापक भएर समय बिताइ सकेका पराजुलीको शिक्षक प्राध्यापक व्यक्तित्व एक सामान्य विद्यालयको नि.मा.वि. शिक्षकबाट प्रारम्भ भई त्रिभुवन विश्व विद्यालयको प्राध्यापक तहसम्मको गरिमामय स्थान ओगट्न सफल देखिन्छ । साथै विषयको विद्वता, कार्यप्रतिको निष्ठा, विद्यार्थीप्रतिको स्नेहले पराजुलीको शिक्षक प्राध्यापक व्यक्तित्व भरिपूर्ण देखिन्छ ।

३.९ प्राज्ञिक व्यक्तित्व

मोतीलाल पराजुलीको व्यक्तित्वका विविध आयामहरूमा प्राज्ञिक व्यक्तित्व पनि महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । उनी त्रि.वि.का वरिष्ठ प्राध्यापक त हुँदै हुन्, यस बाहेक त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, अनिवार्य नेपाली विषय समिति (२०५५-५८) को सदस्य, पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, पोखराको सहायक क्याम्पस प्रमुख (२०४८-५१), विन्दुवासिनी संस्कृत विद्यापीठ, पोखराको संस्थापक प्राध्यापक, जनप्रिय बहुमुखी

क्याम्पस, पोखराको संस्थापक प्राध्यापक, पश्चिमाञ्चल वाङ्मय परिषद्को संस्थापक सचिव जस्ता पदमा रहेर विभिन्न प्राज्ञिक क्षेत्रको विकासार्थ ठुलो टेवा प्रदान गरेका छन् । साथै विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन र गोष्ठीहरूमा सहभागी भएर समाचारमूलक पत्रकारिता : शिक्षण निर्देशन, नेपाली लोककथामा अभिप्राय, बालन लोक नाट्य, सवाई लोककाव्य, लोक साहित्यका अध्ययन पद्धतिहरूको सङ्क्षिप्त रूपरेखा, सोरठी लोक नाटकको संरचना, सोरठी लोकाख्यानको तुलनात्मक अध्ययन, रामकथा हिजो र आज, नेपाली लोककथाको लोक तात्त्विक अध्ययन, असारे गीतमा साँस्कृतिक पक्ष : एक अध्ययन जस्ता विभिन्न शीर्षकहरूमा अनुसन्धान पत्र तथा कार्यपत्रहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यसबाट पराजुलीको प्राज्ञिक व्यक्तित्व पनि एक महत्त्वपूर्ण पाटोका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

३.१० सामाजिक व्यक्तित्व

मानिस समाजको अभिन्न अङ्ग भएकाले ऊ समाजबाट अलगिएर बस्न सक्दैन र उसको व्यवहार पनि समाज अनुरूप नै हुन्छ । मानिस समाजप्रति उत्तिकै जिम्मेवार पनि हुनाले समाज सुधारतर्फ अग्रसर हुन्छ । कसैले आफ्नो सम्पूर्ण जीवन नै समाज सेवामा समर्पित गर्छन् भने कसैले जीवनको केही हिस्सा भए पनि सामाजिक कार्यमा लगाएको हुन्छ । मोतीलाल पराजुलीले पनि नेपाल रेडक्रस सोसाइटी जस्तो मानव सेवामा समर्पित पवित्र संस्थाको आजीवन सदस्य, चापाकोट मिलन समाजको सदस्य सचिव, सामुदायिक भवन तथा मन्दिर निर्माण समिति, स्युचाटार-१ दुर्गा नगरको संयोजक जस्ता पदमा रहेर समाज सुधार तथा समाज विकासका कार्यहरू गरेको देखिन्छ ।

३.११ जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वबिचको सम्बन्ध

मोतीलाल पराजुलीको जीवनका विविध परिस्थितिसँग उनको साहित्य लेखन तथा अनुसन्धानात्मक व्यक्तित्वको सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । कास्की जिल्लाको चापाकोट

गा.वि.स. औसेलुचौरको सामान्य परिवारमा जन्मिएका पराजुलीको बाल्यकाल आफ्नै गाउँको रमाइलो वातावरणमा बितेको थियो । औपचारिक शिक्षाका क्रममा विभिन्न विद्यालयहरूमा अध्ययन गरेका पराजुलीले विद्यार्थी अवस्थाबाट नै साहित्य सिर्जनातर्फ कलम चलाएको देखिन्छ । प्राध्यापन पेसालाई आफ्नो जीवनको मूल आधार बनाएका पराजुलीले विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा कविता, निबन्ध समालोचनात्मक समसामयिक लेखहरू प्रकाशित गराउनुका साथै विशेषतः लोक साहित्यका क्षेत्रमा बढी कार्य गरेको पाइन्छ । यिनै विविध विधाहरूमा संलग्न भएर पराजुलीले आफूलाई सम्पादक, समालोचक, अनुसन्धाता जस्ता विविध व्यक्तित्वका रूपमा चिनाएका छन् । बाल्यकालदेखि नै ग्रामीण क्षेत्रको लोक साहित्य र लोक संस्कृतिको श्रवण अवलोकनबाट लोक साहित्यप्रति आकर्षित भएका पराजुलीलाई उच्चशिक्षा अध्ययनका क्रममा आफ्ना गुरुहरू चूडामणि बन्धु, वासुदेव त्रिपाठी र दयाराम श्रेष्ठले दिनु भएको प्रेरणा र हौसलाले यस क्षेत्रको अध्ययन अनुसन्धानमा प्रेरित गरेको देखिन्छ । यसैको परिणाम स्वरूप पराजुलीले विशेषतः लोक साहित्यकै अध्ययन अनुसन्धानमा नै आफूलाई क्रियाशील गराएर लोक साहित्य सम्बन्धी विभिन्न कृतिहरू रचना गरेको देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद मोतीलाल पराजुलीको कृतित्वको अध्ययन

४. पृष्ठभूमि

लोक साहित्यका अन्वेषक मोतीलाल पराजुलीले खास गरी लोक साहित्यकै खोज अन्वेषणमा ज्यादा समय खर्चिएको देखिन्छ । उनले लोककथा, लोकगाथा, लोक नाटक जस्ता लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूको अध्ययन अन्वेषण गरी तिनको सैद्धान्तिक रूपमा विश्लेषण गरेर विभिन्न कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् भने साहित्य इतरका नेपाली रचना कला (२०५३), साधारण नेपाली (२०६५) जस्ता पाठ्य पुस्तक पनि प्रकाशित गरेका छन् । उनका यस्ता पुस्तकाकार कृति बाहेक विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा फुटकर रूपमा कविता, निबन्ध, तथा समसामयिक लेखहरू पनि प्रकाशित छन् । यस्ता फुटकर लेख रचनाहरू तथा पुस्तकाकार कृतिको सूची निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. पत्र पत्रिकाहरूमा प्रकाशित फुटकर लेख रचनाहरू

क्र.सं.	शीर्षक	विधा	पत्रिका	वर्ष	अङ्क	पूर्णाङ्क	पृष्ठ	साल
१.	सामाजिक प्रसङ्गमा भानुभक्तको लेखनीः एक विवेचना	साहित्य समीक्षा	महेन्द्र सौरभ	-	-	-	९७-१०३	२०३८
२.	खण्डकाव्यकार लेखनाथ	साहित्य समीक्षा	पार्वती	१	२-३	-	९-१८	२०४१
३.	उत्तर दायित्वको अपेक्षा	समसामयिक	जनमत	७	२२	-	-	२०४६
४.	सरकार र सेतो हात्ती	समसामयिक लेख	जनमत	७	२२	-	-	२०४७/४/१८
५.	हिन्दूधर्म र यसको संरक्षणको प्रश्न	समसामयिक लेख	जनमत	८	२४	-	-	२०४७/४/२२
६.	घोड दौड	समसामयिक लेख	जनमत	-	-	-	-	२०४७/४/२३
७.	स्वयम् सेवक आखिर स्वयम् सेवक नै हो ।	समसामयिक लेख	जनमत	-	-	-	-	२०४७/४/२५
८.	आदत	निबन्ध	पार्वती	७	३	१७	५-८	२०४७
९.	लोक तत्त्व र लोक साहित्य	लोक साहित्य सिद्धान्त समीक्षा	प्रयास	२	१	-	९-२१	२०४८
१०.	भूमिसुधारः समस्या र सुभावा	समसामयिक लेख	कान्तिपुर	८	४	-	-	२०५१-११/१०/४
११.	सरस्वती नाच	संस्कृति समीक्षा	समुन्नयन	२	३	-	१-६	२०५३
१२.	मेरो प्रजातन्त्र	कविता	जनमत	-	-	-	२	२०५४/१२/५/४
१३.	घाटु लोकनाचः संक्षिप्त अध्ययन	लोकनाटक	स्मारिका*	१	१	-	१०-१६	२०५५
१४.	गण्डकी प्रदेशको मारुनी नाच	लोक नाटक	पोखरा सन्देश	-	-	-	६-८	२०५५

नोट : *माउन्ट अन्नपूर्ण क्याम्पस स्मारिका ।

१५.	के नेपाली सामाजिक संस्कृतिको पुनर्मूल्याङ्कन आवश्यक छ ?	समसामयिक लेख	आदर्श समाज दैनिक	-	-	-	-	२०५५/५/२९/२
१६.	पोखरामा कलाधर्मीहरूको खाँचो	समसामयिक	जनमत	१७	४	-	-	१/२७/२
१७.	कवि थरी थरीका	हास्यव्यङ्ग्य लेख	आदर्श समाज दैनिक	४	६७	-	२	२०५६/३/१८/६
१८.	म.सं. वि.वि.को पाठ्यक्रम आधुनिकीकरण: एक समीक्षा	पाठ्यक्रम समीक्षा	विन्दुवासिनी*	-	-	-	५२-५५	५६/११/६
१९.	नेपाली लोकनाचको वर्गीकरण	लोक नाटक	अवलोकन	१	१	-	७६-८२	२०५६
२०.	भारत लोक नाट्य (हुड्के नाच) संक्षिप्त परिचय	लोक नाटक	स्मारिका	३	३	-	१-२	२०५७
२१.	नेपाली लोककथामा अभिप्राय	लोककथा (समीक्षा)	पृथ्वी वाङ्मय	१	१	-	१०२-११०	२०५८
२२.	प्रतिवेदन लेखन र शिक्षण विधि	पाठ्यक्रम समीक्षा	पोम	-	-	-	१३-१७	२०५८
२३.	नेपाली लोकगीतको आलोक	कृति समीक्षा	कर्णधार	१	१	-	२४	२०५८
२४.	लोकगीतको संरचना	लोकसाहित्य समीक्षा	कुञ्जिनी	११	८	-	२१-२५	२०६०
२५.	लोकनाटक: परिभाषा र स्वरूप	लोक नाटक	शब्दाङ्कुर	४	५	४१	७-९	२०६१
२६.	नेपाली लोकगाथामा सतीप्रथा	संस्कृति समीक्षा	मधुपर्क	३७	८	४२७	१३-२०	२०६१
२७.	छलो नृत्य	लोकसंस्कृति समीक्षा	कुञ्जिनी	१२	९	-	१२-१३	२०६१/६२

२८.	नेपाली लोककथामा बलीप्रथा: संक्षिप्तावलोकन	संस्कृति समीक्षा	गरिमा	२३	५	२६९	११५-१२३	२०६२
२९.	लोकसाहित्यमा प्रयोग हुने लोकतातीब्रक अध्ययन पद्धतिका रूपरेखा	लोकसाहित्य सिद्धान्त र समीक्षा	कुञ्जिनी	१३	१०	-	२८-३१	२०६२-६३
३०.	संरचनावादी अध्ययन पद्धतिका आधारमा नेपाली लोककथाहरूको विश्लेषण	लोकसाहित्य सिद्धान्त र समीक्षा	लोकसंस्कृति	१	१	-	३३-४३	२०६३ साउन
३१.	सिर्जनात्मक रचना लेखन: एक चर्चा	सिर्जना सिद्धान्त र समीक्षा	सम्प्रेरण	३	३	-	६३-७३	२०६३
३२.	कात्तिक नाच	लोकनाटक समीक्षा	रश्मि	-	-	-	५२-६२	२०६३
३३.	राई, लिम्बू जाति र नृत्य संस्कृति	लोकनृत्य	दायित्व	२०	-	५४	१५-२१	२०६३
३४.	नेपाली लोक साहित्य अध्ययनका सराहनीय प्रयासहरू	कृति समीक्षा	लोकसंस्कृति	२	१	२	८०-८४	२०६३/६४
३५.	बैदेही महाकाव्य एउटा गहकिलो प्रयास	भूमिका	-	-	-	ढ-य	-	२०६४
३६.	तित्राको मुखै बैरी	समसामयिक लेख	जनमत	-	-	-	-	२०६४/९/६
३७.	सोरठी लोक नाट्य: संक्षिप्त अध्ययन	लोक नाटक	स्मारिका*	२	२	-	४-८	२०६५
३८.	सुदुर पश्चिमाञ्चलको समाज र संस्कृतिको परिचय दिने संग्रहणीय कृति	कृति समीक्षा	लोकसंस्कृति	३	१	४	७३-७४	२०६५
३९.	चित्रालङ्कार	पूर्वीर्यकाव्य सिद्धान्त समीक्षा	वाङ्मय	-	-	१४	२२-३०	२०६७

(नोट : *माउन्ट अन्नपूर्ण क्याम्पस पोखरा ।)

२. पुस्तकाकार कृतिहरूको सूची

क्र.सं.	शीर्षक	प्रकाशित साल
१.	नेपाली लोकगाथा	२०४९
२.	नेपाली रचना कला	२०५३
३.	सोरठी नृत्य नाटिका, सैद्धान्तिक अध्ययन	२०६३
४.	नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू	२०६३
५.	साधारण नेपाली	२०६५ (सहलेखन)
६.	नेपाली लोककथा शृङ्खला १-४	२०६५
७.	नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा	२०६८ (सहलेखन)

प्रस्तुत कृतिहरूको निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

४.१. नेपाली लोकगाथाको विश्लेषण

नेपाली लोकगाथा मोतीलाल पराजुलीद्वारा स्नातकोत्तर तहको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको शोधकार्यलाई नै विस्तृत रूप दिएर पुस्तकाकार रूपमा वि.सं. २०४९ मा प्रथम संस्करण प्रकाशित गरिएको महत्त्वपूर्ण कृति हो । यही नै पराजुलीको पहिलो कृति पनि हो ।

४.१.१. शीर्षक

प्रस्तुत कृतिको शीर्षक 'नेपाली', 'लोक', 'गाथा' जस्ता तिन वटा नामिक पदहरूको संयोजनबाट पदावलीगत संरचना लिई तयार भएको छ । नेपाली लोकगाथाको अभिप्राय नेपाली लोक परम्परा तथा सामाजिक रीतिरिवाज र घातप्रतिघातलाई चित्रण गर्ने कथानकयुक्त गीत भन्ने हुन्छ । यस कृतिमा नेपाली लोकगाथाको विभिन्न पक्षहरूको विश्लेषण गरी परिशिष्ट खण्डमा भारत, चाँचरी, कर्खा, गाथा जस्ता विभिन्न नाम गरेका तिस वटा नेपाली लोकगाथाहरू पनि समावेश गरिएको हुँदा विषय वस्तु अनुरूप शीर्षक उपयुक्त एवम् औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

४.१.२. विषय वस्तु

प्रस्तुत कृतिमा प्रकाशित तथा अप्रकाशित गाथाहरूको सङ्कलन गरी तिनै गाथाहरूको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा सिद्धान्त बनाएर गाथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ । साथै पूर्वीय तथा पाश्चात्य लोक साहित्यका आधारभूत मान्यताहरूलाई पनि स्थान दिइएको यस कृतिमा लोक साहित्य, लोक साहित्य : विधा वर्गीकरण, नेपाली लोक साहित्यको परम्परा, लोकगाथा : परिचय र परिभाषा, लोकगाथा : उत्पत्ति, लोकगाथा : विशेषता, नेपाली लोकगाथा : वर्गीकरण, नेपाली लोकगाथाको संरचना, नेपाली लोकगाथा : समाज शास्त्रीय अध्ययन, नेपाली लोकगाथा : काव्यशास्त्रीय अध्ययन जस्ता अलग अलग शीर्षक दिएर विस्तृत रूपमा लोकगाथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

यसरी विभिन्न विषय वस्तुहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा पराजुलीले लोक साहित्यको शाब्दिक अर्थ सहित परिचय एवम् विभिन्न विद्वान्हरूका परिभाषाहरू, लोक साहित्य र जन साहित्यबिचको सम्बन्ध, लोक साहित्य र लिखित साहित्य बिचको समानता र भिन्नता आदि विषय वस्तुहरू समेटेका छन् । लोक साहित्य र जनसाहित्य उपशीर्षकमा पराजुलीले लोक साहित्यलाई ग्राम साहित्य, जन साहित्य, अशिष्ट साहित्य जस्ता विभिन्न नामबाट हेर्ने गरेको कुरामाथि समीक्षा गर्दै लोक साहित्य ग्रामीण क्षेत्रमा बढी प्रचलनमा रहेको भए पनि सहरी क्षेत्रमा पनि लोक साहित्यको प्रयोग र व्यवहार प्रशस्तै हुने हुँदा लोक साहित्यलाई ग्राम साहित्य भनिनु अनि लोक साहित्यका क्षेत्रमा प्रेम लहरी, मुना मदन जस्ता शिष्ट र लोकप्रिय कृतिहरू पनि भएको हुँदा यसलाई अशिष्ट साहित्य भनिनु युक्ति सङ्गत नभएको कुरा प्रष्ट पारेका छन् । यसै गरी जनसाहित्य र लोक साहित्य बिचको तात्वीक भिन्नता केलाउँदै जन साहित्यलाई जनताको साहित्यको अर्थमा हेर्दा ज्ञान, विज्ञान, कला र साहित्यका विभिन्न फाँटका सबै साहित्यिक गतिविधिहरू जनताको साहित्य भएकोले लोक साहित्य मात्रै जनताको साहित्य होइन अनि जनवादी साहित्यका अर्थमा हेर्ने हो भने जनवादी साहित्यले समाजका हरेक वस्तुलाई वैज्ञानिक दृष्टिबाट व्याख्या गर्ने हुँदा पूर्ण रूपमा लोक तत्त्वबाट प्रभावित हुने लोक साहित्यलाई जनवादी साहित्यले स्विकार्न नसक्ने कुरा

उल्लेख गर्दै लोक साहित्यलाई जन साहित्यभन्दा अलग विषयका रूपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

लोक साहित्य र लिखित साहित्य उपशीर्षकभित्र यी दुईविचको समानता र भिन्नता केलाइएको छ । कुनै पनि साहित्य सिर्जना गर्दा लेखकले समाजबाट नै विषय वस्तु टिपेर आफ्ना अनुभूतिमा घोल्दै विभिन्न रूपाकृतिमा निर्माण गर्ने हुँदा लोक साहित्य र लिखित साहित्यको आधारभूमि एउटै भए पनि लोक साहित्यमा लोक तत्त्वको प्रधानता, हृदय तत्त्वको प्रधानता, स्वतस्फूर्त प्राकृत अभिव्यक्ति परम्परागत मौखिक अभिव्यक्ति सरल भाषाको प्रयोग हुने र लिखित साहित्यमा सामाजिक तथा व्यक्ति तत्त्वको प्रधानता, बुद्धि तत्त्वको प्रधानता, कृत्रिम तथा बौद्धिक अभिव्यक्ति, समयनिष्ठ लिखित अभिव्यक्ति, ललित एवम् क्लिष्ट भाषाको प्रयोग हुने हुँदा लोक साहित्य र लिखित साहित्य दुबैको पृथक् अस्तित्व रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

लोक साहित्य विधा वर्गीकरण शीर्षकभित्र भाषिक अभिव्यक्ति, प्रस्तुतीकरण, संस्कार वा अनुष्ठान र विषय वस्तु आदिका आधारमा लोक साहित्यलाई विभिन्न विधाहरूमा वर्गीकरण गरेर देखाइएको छ । भाषिक अभिव्यक्तिका आधारमा गाउँखाने कथा, सूक्ति, उखान टुक्का जस्ता आख्यान मुक्त र लोककथा जस्तो आख्यान बद्ध गद्य अभिव्यक्ति तथा लोकगाथा, लोकपद्य, लोकगीत जस्ता आख्यान बद्ध र आख्यान मुक्त पद्य मूलक अभिव्यक्ति एवम् चम्पूमूलक अभिव्यक्ति गरी तिन किसिमबाट वर्गीकरण गरिएको छ । प्रस्तुतीकरणका आधारमा श्रव्य र दृश्य गरी दुई किसिमबाट वर्गीकरण गरिएको छ । संस्कार वा अनुष्ठानका आधारमा कुनै पनि जातिको संस्कार तथा संस्कृतिसँग जोडिएर प्रस्तुत भएका संस्कार बद्ध लोकाभिव्यक्ति र कुनै पनि संस्कार वा अनुष्ठानसँग सम्बन्ध नराखी लोक मानसबाट आफ्नो आन्तरिक कथा व्यथाहरू उन्मुक्त रूपमा प्रस्तुत भएका संस्कार मुक्त लोकाभिव्यक्ति गरी दुई किसिमबाट वर्गीकरण गरिएको छ । सोरठी, घाँटु, भैरव नृत्य, मागल आदि संस्कारबद्ध वा आनुष्ठानिक लोकाभिव्यक्ति हुन् । संस्कारबद्ध वा आनुष्ठानिक लोकाभिव्यक्ति कुनै जाति वा समुदायको धार्मिक एवम् नैतिक बन्धनले बाँधिएको हुन्छ । मुक्त लोकाभिव्यक्ति

स्वतन्त्र रूपले जनमानसमा विचरण गर्दछ ।^{१०} विषय वस्तुका आधारमा लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकनृत्य, उखान टुक्का र गाउँखाने कथा गरी लोक साहित्यलाई छ प्रकारमा वर्गीकरण गरी प्रत्येक विधाको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा पराजुलीले भाव संवेगको आस्था र निष्ठालाई अघि बढाउँदै लोक मानसका तरलतम भाव र हृदय पक्षको तीक्ष्णता तथा मानव भोगाइका मर्म स्पर्शी कथा व्यथाको लयात्मक साङ्गीतिक ध्वनिमा लोकगाथाको स्वरूप अनेकौं हुन्छ भनेर लोकगाथालाई चिनाएका छन् । लोक हृदयका उर्वर फाँटमा अनुभूतिका अन्नबालीहरूको फैलावट जब भावजन्य मिलन वा प्राप्ति हुन्छ; त्यहाँ लोक हृदयमा एउटा प्रतिक्रिया जन्मन्छ । त्यो प्रतिक्रियालाई लोक कविहरूले पारस मणिले भैं सुन्दर र कोमल बनाउँदै त्यसको स्वरूप बदलि दिन्छ । यही भाव बदल्ने लोकलयात्मक कलालाई हामी लोकगीत भन्ने गर्दछौं ।^{११} आदिम मानसको लोक रञ्जनपूर्ण नृत्यात्मक प्रस्तुतिका रूपमा लोकनृत्यलाई चिनाउँदै पराजुलीले लोकनृत्य घाटु, सोरठी जस्ता संस्कारबद्ध र ख्याली नाच, धाननाच आदिलाई संस्कार मुक्त लोकनृत्य हुन् भनेका छन् । संसारका प्राणी वनस्पतिका सुख दुःखका मर्ममय कथाव्यथाको आख्यानबद्ध मनोरञ्जनपूर्ण गद्यात्मक प्रस्तुति लोककथा हो ।^{१२} यसैगरी गाउँखाने कथालाई आजको युगमा प्रचलित हाजिरी जवाफसँग तुलना गर्दै तीक्ष्ण बौद्धिकताको परिचायक अभिव्यक्तिका रूपमा अर्थ्याइएको छ भने उखान टुक्कालाई मानव जीवनका पुस्तेनी अनुभवका सारगर्भित शिक्षा तथा ज्ञानको भण्डारका रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

नेपाली लोक साहित्यको परम्परा शीर्षकभित्र नेपाली लोक साहित्यको परम्परालाई ई.पू. ४००० देखि वि.सं. १९४५ सम्म पृष्ठभूमि काल, वि.सं. १९४६ देखि १९९५ सम्म प्रारम्भ र १९९६ देखि २०१० सम्मलाई विकास गरी तिन चरणमा विभाजन गरेर नेपाली लोक साहित्यको परम्परा पहिल्याउने प्रयास गरिएको छ । साथै नेपाली लोक साहित्य सम्बन्धी विभिन्न व्यक्तिकृत लेख रचनाहरू तथा विभिन्न सङ्घ संस्था, पत्र पत्रिकाहरूबाट भएका विभिन्न गतिविधिहरूलाई सूचीकृत गरिएको छ ।

^{१०} मोतीलाल पराजुली, नेपाली लोक गाथा (पोखरा, माछापुच्छ्रे छापाखाना, २०४९) पृ.१०

^{११} ऐजन

^{१२} पूर्ववत्, पृ.१२

‘लोकगाथा : परिचय र परिभाषा’ शीर्षकभित्र गाथाको शाब्दिक अर्थ सहित परिचय एवम् विभिन्न शब्दकोश तथा पूर्वीय र पाश्चात्य विद्वान्हरूको गाथा सम्बन्धी परिभाषाहरूलाई समेट्दै लोकगाथालाई यसरी परिभाषित गरिएको छ : “प्राचीन वा समसामयिक विषय वा घटनाहरूलाई लिएर कथिएका सरल, स्वाभाविक र स्पष्ट सामाजिक विन्दुमा रहेका, अनिश्चित रचनाकार भएको जन साधारणको मौखिक परम्परामा गाउँदै आएका, लोकतत्त्व विद्यमान भएका गीतबद्ध कथाहरू लोकगाथा हुन्, जसमा जीवनका प्रेम, युद्ध, करुणा जीवन सङ्ग्राम, सङ्घर्ष, साहस आदिका हृदय विदारक घटनाहरू वर्णित हुन्छन् । स्वरूपगत सूक्ष्मता र विशालता पनि गाथामा रहन्छन्” ।^{३३}

‘लोकगाथा : उत्पत्ति’ शीर्षकमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य विचारकहरूले लोकगाथाको उत्पत्तिका बारेमा प्रस्तुत गरेका विभिन्न काल्पनिक मान्यताहरूलाई समेटिएको छ जसमा के.जे.के.व. ग्रीमको लोक निर्मितवादी सिद्धान्त, एफ.बी. गुमरको समुदायवादी सिद्धान्त, स्टेन्थलको जातीवादी सिद्धान्त, विशपपर्शीको चरणवादी सिद्धान्त, ए.डब्लु. श्लेगलको व्यक्तिवादी सिद्धान्त, प्रो.एफ.जे.चाइल्डको व्यक्तित्वहीन व्यक्तिवादी सिद्धान्त, कृष्णदेव उपाध्यायको समन्वयवादी सिद्धान्त आदि वैचारिक मान्यताहरू अगाडि सारेर लोकगाथाको उत्पत्तिका बारेमा विवेचना गरिएको छ ।

‘लोकगाथा : विशेषता’ शीर्षकमा पाश्चात्य तथा भारतीय लोक साहित्य विज्ञहरूले देखाएका लोकगाथाको विशेषता, नेपाली लोक साहित्यका मर्मज्ञ धर्मराज थापा र हंशपुरे सुवेदीले देखाएका लोकगाथाका विशेषताहरू उल्लेख गर्दै सम्पूर्ण नेपाली लोकगाथाहरूलाई समेट्न सकिने गरी नेपाली लोकगाथाका विशेषताहरू प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा मङ्गल गान, मौलिक तथा मौखिक रचना, सरल एवम् स्वाभाविक गेयता, वाद्य तथा नृत्यको सहयोग, अलङ्कृत शैलीको अभाव, रचनाकारको अप्रत्यक्षता, प्रामाणिक मूल पाठको अभाव, स्थानीयता, चरण वा अन्तराको पुनरावृत्ति, संवाद तथा प्रश्नोत्तरात्मकता, छोटो कथानक, सुखान्त र दुखान्त कथाको प्रयोग, उपदेशात्मकताको अभाव, संदिग्ध ऐतिहासिकताको प्रयोग, निपातको अधिकांश प्रयोग

^{३३} पूर्ववत्, पृ. ३०

जस्ता विशेषताहरू उल्लेख गर्दै ती सबै विशेषताहरूको व्याख्या गरिएको छ । व्याख्या गर्ने क्रममा कुनै काम गर्दा विघ्न बाधा नपरोस् भन्नका लागि प्रयोग गरिने मङ्गल गान सबै नेपाली गाथामा अनिवार्य छैन तर अधिकांश गाथाहरूमा मङ्गल गानको प्रयोग पाइन्छ । यसरी प्रयोग गरिने मङ्गल गान नेपाली लोकगाथाहरूको आदि, मध्य र अन्त्यमा प्रयोग गरिने उल्लेख गरिएको छ । पराजुलीका अनुसार नेपाली लोकगाथाहरू कुनै गाएर मात्र प्रस्तुत गरिन्छ भने कुनै गाथाहरू वाद्यको साथमा प्रस्तुत गरिन्छ र कुनै गाथा वाद्य-नृत्यको सामूहिक प्रयासबाट प्रस्तुत गरिन्छ । चाँचरी, बालाचन्द्र आदि गेय गाथा हुन् भने मनकोइला रानी, सरुमा रानी, भारत आदि वाद्य गाथा हुन् र घाँटु, सोरठी, बालुन नृत्य-वाल्म्य गाथा हुन् ।

‘नेपाली लोकगाथा : वर्गीकरण’ शीर्षकमा पाश्चात्य तथा पूर्वीय लोक साहित्यका मर्मज्ञहरूले प्रस्तुत गरेका गाथाको वर्गीकरण सहित सैद्धान्तिक अवधारणा अनुसार नेपाली गाथालाई संस्कार, रस, प्रस्तुतीकरण, आकार र कथावस्तुगत आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । संस्कारका आधारमा अनुष्ठान बद्ध र अनुष्ठानमुक्त, रसका आधारमा वीर गाथा, श्रृङ्गार गाथा वा प्रेम गाथा, करुण गाथा, शान्त वा देवगाथा, प्रस्तुतीकरणका आधारमा गेय गाथा, वाद्यगाथा, नृत्यगाथा र नृत्यवाद्य गाथा, आकारका आधारमा लघु गाथा, मध्यम गाथा र बृहत् गाथा, विषय वस्तुका आधारमा ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक र विविध गाथा गरी नेपाली लोकगाथालाई वर्गीकृत गरिएको छ ।

पराजुलीका अनुसार लोकगाथा स्वरूपगत दृष्टिबाट अर्थात् बाह्य आकारका दृष्टिले लघु गाथा, मध्यम गाथा र बृहत् गाथा गरी तिन किसिमका हुन्छन् । बालाचन्द्र, अम्बा, रिपुमल्लको गाथा आदि जस्ता पन्ध्र मिनेटदेखि एक घण्टासम्ममा गाएर सकिने गाथाहरू लघु गाथाभित्र पर्दछन् भने गाउनका लागि एक दिन पुरै लाग्ने अर्थात् एक दिनभित्र गाएर सकिने बालुन, चरित्र, लीला मध्यम गाथाभित्र पर्छन् र गायनका क्रममा एक दिनभन्दा बढी समय लाग्ने गाथाहरू बृहत् गाथाभित्र पर्दछन् । घाँटु, सोरठी जस्ता गाथाहरू अनुष्ठान सहित गाइने हुँदा प्रस्तुतिका क्रममा लामो समय लाग्ने पनि आकारका दृष्टिले ती गाथाहरू मध्यम गाथाभित्रै पर्ने भएकाले हालसम्म नेपाली लोक साहित्यमा बृहत् गाथा नभएको पराजुलीको ठम्याइ रहेको छ ।

गाथामा समेटिएका विषय वस्तुका आधारमा नेपाली लोकगाथालाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा ऐतिहासिक व्यक्तित्वमा केन्द्रित भक्ति थापाको कर्खा, बलभद्र कुँवर, डोटेरी चैत र अमर सिंह थापा जस्ता ऐतिहासिक व्यक्तित्वमूलक तथा ऐतिहासिक घटनामा केन्द्रित भोटको लडाइको सवाइ, नब्बे सालको भूकम्प, जङ्ग बहादुरको कर्खा आदि जस्ता ऐतिहासिक घटनामूलक र लोक इतिहास वा किम्बदन्तीमा आधारित बाला राजा काशीरामको चैत, राजा रानी राउत शोभा राउतको भारत जस्ता लोक इतिहास मूलक गरी तिन किसिममा वर्गीकरण गरिएको छ । यसैगरी पौराणिक गाथालाई पनि प्राचीन पुराणमूलक र लोक पुराणमूलक गाथा गरी दुई किसिममा वर्गीकरण गरिएको छ । पराजुलीका अनुसार उषा चरित्र, बालन, कृष्ण लीला, राम लीला जस्ता लिखित पौराणिक कथामा आधारित गाथाहरू प्राचीन पुराणमूलक गाथा हुन् भने लिखित पौराणिक आधार नभएका तर कुनै जाति समुदायको संस्कार, अनुष्ठानसँग मिसाएर गाउँदै आएका घाँटु, सोरठी आदि लोक पुराणमूलक गाथा हुन् । समाजका विभिन्न परम्परा, रमणीय घटना, लोक जीवनका विभिन्न पक्षका मार्मिक घटना आदिलाई मनोरञ्जन एवम् स्मरणका निमित्त जनमुखमा प्रचलित गाथालाई सामाजिक गाथा भन्न सकिन्छ ।^{४४} प्रेम, विरह आदिको चित्रण गरेर पनि समाज, पुराण, इतिहासभन्दा बाहिरका विषय टिपेर मानवेतर प्राणीलाई नायक-नायिकाको रूपमा प्रयोग गरिएका गाथालाई विविध गाथाभिन्न समेट्दै पराजुलीले डाँफे र मुरली, कठपुतलै जस्ता गाथाहरू यसैका उदाहरण हुन् भनेका छन् ।

नेपाली लोकगाथाको संरचना शीर्षक अन्तर्गत आन्तरिक र बाह्य संरचनाका दृष्टिले लोकगाथाका तत्त्वहरू प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा भाव संरचना, कथा वस्तु संरचना, अभिप्राय, छन्द संरचना, शब्द चयन आदिलाई उल्लेख गरिएको छ । लय तथा छन्द संरचना प्रस्तुत गर्ने क्रममा परजुलीले नेपाली लोकगाथाभिन्न प्रयोग भएका विभिन्न लयहरूको उदाहरण सहित परिचय प्रस्तुत गरेका छन् । पराजुलीका अनुसार नेपाली लोकगाथामा मानव मनका राग-विराग, तृष्णा-वितृष्णा तथा आमोद प्रमोद युक्त भावात्मक संवेदना तीव्र रूपले सञ्चालित भएको हुँदा नेपाली लोकगाथाको

^{४४} पूर्ववत्, पृ. ६५

विशिष्ट पक्ष भनेकै भाव संरचना हो । यसैगरी नेपाली लोक साहित्यमा सामान्य घटनाबाट आरम्भ भएर क्रमशः टुङ्गिएका तथा विकसित घटनाबाट आरम्भ भएर अप्रत्यासित रूपमा टुङ्गिएका दुई किसिमको संरचनामा आवद्ध गाथाहरू छन् र गाथाका कथावस्तु संयोगान्त तथा वियोगान्त दुबै किसिमका भए पनि वियोगान्त कथा वस्तु भएका गाथाहरू बढी छन् भनेर कथा वस्तु संरचनाका सन्दर्भमा टिप्पणी गरिएको छ । अभिप्राय संरचनाका विषयमा चर्चा गर्दै पराजुलीले नेपाली लोकगाथामा प्रयोग भएका धार्मिक यज्ञबाट अभिलाषा पुरा गर्नु, पशु पक्षीमा प्रेम विवाह हुनु, पिपलको बिरुवा रोपी हाँगा गनेर वर्ष जान्नु, जुवामा धन सम्पत्ति तथा जहानलाई बाजी थाप्नु आदि जस्ता घटना, चरित्र तथा कार्यको पारस्परिक समानताबाट निर्मित अभिप्रायलाई घटनागत अभिप्राय अनि छैटीमा भावीले लेख्नु, ठुलो मानिस मर्दा इन्द्रसभा बस्नु, मूल परेको बालिकाको मुख नहेर्नु, सतीको आसिक र सराप प्रत्यक्ष लाग्नु, सकुन अपसकुन, सुस्वप्न दुस्वप्न आदि बिचार, विश्वास र धारणाको पारस्परिक समानताबाट निर्मित अभिप्रायलाई बिचार वा विश्वासगत अभिप्राय संरचना गरी दुई किसिमबाट व्याख्या गरेका छन् । पराजुलीका अनुसार नेपाली लोकगाथामा गद्यलय, सवाइ लय, भ्याउरे लय, जेठे लय, रण सन्देश लय आदि जस्ता विभिन्न लय संरचना रहेका छन् । जस्तै :

भ्याउरे लय

“हेरन भाइ हो, यो आपत् ठूलो, केगरी परेको ।
 दरौं शिरिबारी पंचमूल वारी मानिसै मरेको
 नि राम् राम् मानिसै मरेको ॥”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.८३)

सवाइ लय

“सुन्नुहोला दिएर ध्यान, हरिप्रसाद ब्राह्मणको वइन
 दुइ हजार तेत्तिस् साल पोहोर जेठको मैना ।
 जूवा खेल्ने जुवाडेको (वैन मैले) लेखी साध्य छैन ।
 तीननम्मर तन्हौं जिल्ला च्याम्चे भन्ने गाउँ

आफ्नी छोरी आफैँ मानैँ हरिप्रसाद नाउँ ॥
खेलेर जूवा र तास धन्को नास जीवन्को वनिवास ।”
(नेपाली लोकगाथा, पृ.८३)

रण सन्देश लय

“बाबाले सोध्नु खोइ भाइ भन्नन्
पछिमा आउँदैछ भन्दिए है.....।
आमाले सोध्लिन् खोइ भाइ भन्लिन्
दूध धारा देउअरे भन्दिए है.....।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.८५)

यसैगरी पराजुलीले नेपाली लोकगाथामा प्रयोग भएका शब्दहरूका विषयमा चर्चा गर्दै गाथामा संस्कृत शब्द, आगन्तुक शब्द, शुद्ध नेपाली शब्द तथा क्षेत्रीय शब्द अर्थात् विभिन्न नेपाली भाषिकाका शब्द गरी चार किसिमका शब्दहरूको प्रयोग भएको र संस्कृतका तथा आगन्तुक शब्दहरूलाई परिवर्तित रूपमा प्रयोग गरिएको उल्लेख गरेका छन् ।

‘नेपाली लोकगाथा : समाज शास्त्रीय अध्ययन’ शीर्षकभित्र सामाज शास्त्रीय अध्ययन पद्धतिका आधारमा नेपाली लोकगाथाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली लोकगाथामा भल्कने वीरतामूलक जनजीवन, राष्ट्रियतामूलक जन जीवन सराप आसिक, तन्त्र मन्त्र, सपना, शकुन अपशकुन, सतीको बोलीको विश्वास जस्ता लोक विश्वासका कुराहरू, विधुवा विवाह, दाइजो प्रथा, नारी दमन, बाल संरक्षणको समस्या जस्ता कुराहरूका माध्यमबाट नेपाली समाजमा रहेको लोक जीवनको विश्लेषण गरिएको छ ।

‘नेपाली लोकगाथा : काव्यशास्त्रीय अध्ययन’ शीर्षकमा रस सिद्धान्त र अलङ्कार सिद्धान्तका आधारमा गाथाको विवेचना गरिएको छ । नेपाली लोकगाथामा पाइने विविध रसहरूको प्रयोग तथा प्रभावलाई रस शास्त्रीय दृष्टिबाट विश्लेषण गर्ने

क्रममा पूर्वीय काव्यशास्त्रमा उल्लेख भएका नवरससहित भक्ति रसलाई छुट्टै स्थान दिएर ईश्वर भक्ति, स्वामी भक्ति, देशभक्ति जस्ता रसको उदाहरण सहित विश्लेषण गरिएको छ । जस्तै :

१. भक्ति रस

“ठावै ठावै देउराली माता शिरै हमारो
मारिगै देवता शिरै हमारो
यहिं क्यारे सिमे-भूमे शिरै हमारो
धनपति देवता शिरै हमारो
नटेश्वरी देवता शिरै हमारो
सरस्वती देवता शिरै हमारो ।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.११९)

२. वीर रस

“फेरि आयो जुमली दाजै लड्न घुँडा धसी
ए हो ! घोडा बिचक्यो पुतली भैं गरी
कानछो दाजै संभार गरी लगे है बाली वैश ।
फेरि आयो पिउठानी दाजै लड्न हूल गरी
पिउठानी काटे चौथाइँ बाँकी गरी ।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.१११)

३. करुण रस

“गहमा आँसु ता मनमा पीर
जीउको थकाइ बाटोको भीर
क्या पिछ्छा गरेच दैवले कठै
ती भइन् भुतुकक ।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.११२)

४. रौद्र रस

“गोर्खालीको फेला पन्यौ अब कहाँ जाउला

खेलावटको देखाउँला तमासा
हल्ला दियो पल्टनले
भाय्यो तवार रुण्डामुण्डा पाय्यो खैला बैला
लुगा क्षेत्र फागुनमा उधुम मचाए
रगतको खोला बगाए.....।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.११६)

यसरी नै नेपाली लोकगाथाभित्र पूर्वीय काव्यशास्त्रमा प्रचलित विभिन्न शब्दालङ्कार तथा अर्थालङ्कारको खोजी गरेर पराजुलीले सोदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । लोकगाथा कुनै काव्यशास्त्रीय नियमका आधारमा बनेका हुँदैनन् तापनि लोक कलाकारले गाथाको रचना गर्दा स्वतस्फूर्त भावनाको प्रयोग गर्दा अलङ्कार बनेका हुन्छन् । पराजुलीका अनुसार नेपाली लोकगाथामा छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रास, लाटानुप्रास, अन्त्यानुप्रास आदि शब्दालङ्कार तथा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, व्यतिरेक, दृष्टान्त, अतिशयोक्ति, तुल्ययोगिता, अपन्हृति, अर्थान्तरन्यास, अप्रस्तुत प्रशंसा जस्ता अर्थालङ्कारको प्रयोग पाइन्छ । जस्तै :

क. “भलकी टलकी पलकी हेर्दा
कहीं कहीं रातो छिर्विरी छिर्विरी
चट्ट परेको छोरो पो पाइछ नि ।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.१२१)

ख. “बाघको छाला विछ्यौना लैजाऊ
मृगको छाला पछ्यौरी लैजाऊ ।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.१२२)

ग. “गल्लीमा थोत्रो प्याक मिल्काए जस्ती
काली माटीमा लात्तले हिर्काए जस्ती
कुच्चिमाएकी डाडूमा जस्ती ।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.१२३)

घ. “लेकै फूल्यो लालीगुराँस व्याँसी फूल्यो पैयुँ
कि दुखारी न्याउली चरी कि दुखारी मै हुँ ।”

(नेपाली लोकगाथा, पृ.१२५)

माथि उदाहरणमा दिइएका क, ख, ग र घ का गद्यांशमा क्रमशः छेकानुप्रास लाटानुप्रास, उपमा र उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

कृतिको परिशिष्ट खण्डमा कथागत पृष्ठभूमि सहित तिस वटा गाथाहरू राखिएको छ । यसरी सङ्कलन गरिएका गाथाहरूमध्ये केही अन्य सङ्कलकहरूका कृतिबाट साभार गरिएका छन् भने केही पराजुली स्वयम्ले क्षेत्रीय अध्ययनबाट सङ्कलन गरेका गाथाहरू समाविष्ट छन् ।

४.१.३. भाषाशैली

प्रस्तुत कृतिमा सहज, सरल तथा बोधगम्य भाषाको प्रयोग हुँदा हुँदै पनि कतै कतै लोक हृदयका उर्वर फाँटमा अनुभूतिका अन्न बालीहरूको फैलावटमा जब प्रकृति समाजको विकराल ताडना हुन्छ वा प्राकृतिक वस्तुको स्वभावजन्य मिलन वा प्राप्ति हुन्छ; त्यहाँ लोक हृदयमा एउटाप्रतिक्रिया जन्मन्छ । त्योप्रतिक्रियालाई लोक कविहरूले पारस मणिले भैं सुन्दर र कोमल बनाउँदै त्यसको स्वरूप बदलिदिन्छन्” जस्ता काव्यात्मक भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । संस्कृतका शब्दहरूको साथै पूर्ण वाक्य एवम् श्लोकहरू अनि फोक लिटरेचर, ब्यालेड, प्लान, वारेन्ट, अफिसर आदि अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरू पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । साथै सरल, संयुक्त तथा मिश्र तिनै किसिमका वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको छ, जसमा तिन चार पदका छोटोदेखि त्रिपन्न पदसम्मका लामा वाक्यहरू पनि आएका छन् । शोध ग्रन्थलाई नै विस्तृत रूप दिएर तयार पारिएको पुस्तक भएकाले यहाँ विभिन्न सन्दर्भमा पाद टिप्पणी दिएर शोधको शैली अपनाएको देखिन्छ । परिशिष्टमा दिइएको गाथाको अध्ययनमा सहजता प्रदान गर्न गाथामा प्रयोग भएका कठिन शब्दहरूको अर्थ पनि दिइएको यस कृतिमा मूलतः वर्णनात्मक शैलीको अवलम्बन गरिएको भए पनि कतै कतै विवरणात्मक शैली पनि प्रयोगमा आएको देखिन्छ ।

४.१.४ प्राप्ति

नेपाली लोक साहित्यको क्षेत्रमा विधागत अध्ययन गर्ने परिपाटी बिरलै भएको अवस्थामा मोतीलाल पराजुलीले नेपाली लोक साहित्यको एउटा मुख्य विधा लोकगाथालाई आफ्नो अध्ययनको विषय वस्तु बनाएर विभिन्न क्षेत्रबाट नेपाली लोकगाथाहरू सङ्कलन गरेर तिनै गाथाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी नेपाली लोकगाथाको सैद्धान्तिक स्वरूप यस कृतिमा प्रस्तुत गरेका छन् । पराजुली स्वयम्ले विभिन्न क्षेत्रबाट सङ्कलन गरेका तथा अन्य सङ्कलक तथा अन्वेषकहरूबाट सङ्कलन गरिएका गाथाहरू समावेश गरेर तिस वटा नेपाली लोकगाथाको कथागत पृष्ठभूमि अनि गाथामा प्रयोग भएका कठिन शब्दहरूको अर्थ सहित मूल पाठ पनि यहाँ राखिएको छ । यसले गर्दा नेपाली लोकगाथाको अध्ययन गर्न चाहने पाठक तथा अध्येताहरूका लागि यो कृति उपयोगी हुने देखिन्छ ।

४.२ 'नेपाली रचना कला' को विश्लेषण

नेपाली रचना कला मोतीलाल पराजुलीद्वारा वि.सं. २०५३ मा प्रथम संस्करण प्रकाशित गरिएको भाषिक सिप तथा अभिव्यक्ति कलाको अभिवृद्धि गर्न गराउन उपयोगी हुने पाठ्य पुस्तक हो ।

४.२.१. शीर्षक

प्रस्तुत कृतिको शीर्षक नेपाली, रचना, कला जस्ता तिन वटा नामिक पदहरूको संयोजनबाट पदावलीगत संरचनामा प्रस्तुत गरिएको छ । यस शीर्षकको अभिप्राय नेपाली विषयका क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने सिर्जनात्मक सिप भन्ने हुन्छ । यस कृतिभित्र ज्ञान, सिर्जनात्मक रचना, व्यावहारिक रचना, मौखिक अभिव्यक्ति, कृति विश्लेषण र समीक्षा गर्ने तरिकाहरू प्रस्तुत गरिएको हुँदा विषय वस्तु अनुरूप शीर्षक उपयुक्त देखिन्छ ।

४.२.२. विषय वस्तु

प्रस्तुत कृतिभिन्न समेटिएका विषय वस्तुहरूलाई ज्ञान, सिर्जनात्मक रचना, सामान्य रचना, व्यावहारिक रचना, मौखिक अभिव्यक्ति, कृति विश्लेषण र समीक्षा जस्ता शीर्षकहरू दिएर छ खण्डमा विभाजन गरेर प्रस्तुत गरिएको छ । साथै कृतिको अन्त्यमा परिशिष्ट दिइएको छ ।

‘ज्ञान’ शीर्षकको पहिलो खण्ड अन्तर्गत ज्ञान भनेको के हो ? कुनै पनि विषय वस्तुको ज्ञान कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ, बोध भनेको के हो ? बोधका प्रकार र प्रक्रियाहरू बुँदा टिपोट गर्ने तरिका तथा विषय वस्तुको संक्षेपीकरण गर्ने तरिकाहरू नमुना अभ्यास सहित राखिएको छ ।

‘सिर्जनात्मक लेखन’ शीर्षकको दोस्रो खण्ड अन्तर्गत रचना भनेको के हो ? रचना कति प्रकारका हुन्छन् ? रचना कसरी गर्ने ? रचनाको प्रयोजन के हो ? साहित्यका विभिन्न विधाहरूको परिचय एवम् रचना गर्ने तरिकाहरू समावेश गरिएको छ ।

‘सामान्य रचना’ शीर्षकको तेस्रो खण्डभिन्न अनुच्छेद रचना गर्ने तरिका, टिप्पणी लेखनका प्रकार तथा लेख्ने प्रक्रिया, विस्तृतीकरणको प्रक्रिया, समचार, अग्रलेख, सम्पादकीय, अन्तर्वार्ता, स्तम्भ लेखन, समीक्षा, प्रतिवेदन जस्ता पत्रकारी लेखका परिचय एवम् लेख्ने तरिका नमुना अभ्यास सहित समावेश गरिएको छ ।

‘व्यावहारिक रचना’ शीर्षकको चौथो खण्डभिन्न पत्र, निवेदन, निमन्त्रणा पत्र, विज्ञापन, बोलपत्र, सूचना, अंशबण्डा, भरपाइ, कबुलियतनामा जस्ता हाम्रा घर व्यवहारमा आवश्यक परि रहने व्यावहारिक लेख रचनाहरूको परिचय, प्रकार एवम् लेखनप्रक्रिया नमुना अभ्यास सहित समावेश गरिएको छ ।

‘मौखिक अभिव्यक्ति’ शीर्षकको पाँचौ खण्डमा संवादात्मक अभिव्यक्ति, वाद विवादात्मक अभिव्यक्ति मनोवादात्मक अभिव्यक्ति, वक्तृतात्मक अभिव्यक्ति जस्ता अभिव्यक्ति कलाहरूको परिचय तथा यस्ता अभिव्यक्तिहरू प्रस्तुत गर्दा ध्यान दिनु पर्ने

कुराहरू साथै यस्ता अभिव्यक्तिहरू कसरी कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ भन्ने विषय वस्तुलाई नमुना अभ्यास सहित प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘कृति विश्लेषण र समीक्षा’ शीर्षकको छैटौं खण्डमा व्याख्या तथा समीक्षा भनेको के हो ? व्याख्या कसरी गर्ने ? समीक्षाको प्रस्तुतीकरण कसरी गर्नु पर्दछ भन्ने विषय वस्तुका साथै साहित्यका विभिन्न विधाहरूको समीक्षा गर्ने तरिका तथा समीक्षा गर्दा ध्यान दिनु पर्ने कुराहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

परिशिष्ट खण्डभित्र परीक्षामा कसरी राम्रो अङ्क ल्याउने भन्ने शीर्षक दिएर परीक्षाको प्रकार तथा परीक्षाका निमित्त विद्यार्थीले गर्नु पर्ने तयारी र परीक्षामा विषय वस्तुको प्रस्तुतीकरण गर्ने तरिका, अङ्क तथा समय विभाजनमा ध्यान दिनु पर्ने कुराहरूलाई समेटिएको छ ।

४.२.३ भाषाशैली

सरल तथा सुबोध भाषाको प्रयोग गरिएको यस कृतिमा नलेज, कम्प्रहेन्सन, प्याराग्राफ, फिल्ड वर्क, न्युज आदि अङ्ग्रेजी शब्दहरू पनि कतै कतै प्रयोग भएका छन् । सामान्य रचनासँगै पत्रकारिता सम्बन्धी तथा कानुनी लेखहरू लेख्ने तरिका नमुना अभ्यास सहित प्रस्तुत गरिएको हुँदा सम्बन्धित ठाउँमा विषय अनुरूपका शब्द तथा शैलीको प्रयोग गरिएको यस पुस्तकभित्र वर्णनात्मक शैलीमा विषय वस्तु प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.४ प्राप्ति

यस पुस्तकमा सिर्जना तथा रचनाको परिचय र विभिन्न साहित्यिक विधाहरूको रचना प्रक्रिया, मौखिक अभिव्यक्तिको विभिन्न प्रक्रियाहरू, सामान्य तथा व्यावहारिक लेख रचनाका विभिन्न रूपहरूको परिचय तथा रचना प्रक्रिया एवम् कृतिहरूको व्याख्या, विश्लेषण, समीक्षा गर्ने तरिका नमुना सहित प्रस्तुत गरिएको छ । साथै परीक्षा लेखन कलालाई पनि समावेश गरिएको छ । आजको विद्यालय तथा विश्व विद्यालयको पठन पाठनका क्रममा परीक्षामुखी भएर नोट लेखाउने प्रवृत्ति बढनाले विद्यार्थीहरूमा

मौलिक लेखन तथा सिर्जनशील क्षमतामा ह्रास आएको अवस्थामा विद्यार्थीहरूलाई कुनै पनि विषय वस्तुको गहन अध्ययन गर्न तथा भाषिक सिप र अभिव्यक्ति कलाको अभिवृद्धि गराउन विद्यार्थी तथा पाठकका लागि यो पुस्तक उपयोगी हुने देखिन्छ ।

४.३ 'सोरठी नृत्य नाटिका : सैद्धान्तिक अध्ययन' को अध्ययन

सोरठी नृत्य नाटिका मोतीलाल पराजुलीको खोजमूलक अध्ययनको उपलब्धि हो । त्रिभुवन विश्व विद्यालय, अनुसन्धान महाशाखाको आ.व.२०६२/६३ को लघु अनुसन्धान परियोजनाको प्रतिवेदनलाई पुस्तकाकार रूप दिएर तयार गरिएको यो कृति दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशनबाट वि.सं. २०६३ मा प्रकाशित भएको हो ।

४.३.१ शीर्षक

प्रस्तुत कृतिको शीर्षक सोरठी, नृत्य, नाटिका, जस्ता तिन वटा नामिक पदहरूको संयोजनबाट पदावलीगत रूपमा तयार गरिएको छ । 'सोरठी नृत्य नाटिका' नामकरण गरिएको प्रस्तुत कृतिभित्र नृत्य नाटिकाको परिचय सहित सोरठी नृत्य नाटिकाको परिचय, नामकरण, विशेषताहरू, संरचना आदिका बारेमा विवेचना एवम् लोक साहित्यका सिद्धान्तका आधारमा र काव्यशास्त्रीय अध्ययन पद्धतिका आधारमा सोरठी नृत्य नाटिकाको विश्लेषण गर्नुका साथै सोरठीको दुई वटा मूलपाठ पनि समावेश गरिएको छ । यस कारण कृतिभित्र समाविष्ट विषय वस्तुका आधारमा शीर्षक उपयुक्त देखिन्छ ।

४.३.२ विषय वस्तु

लोक साहित्यका केही आधारभूत सिद्धान्तलाई मानक बनाएर सोरठी नृत्य नाटिकाको विश्लेषण गरिएको यो कृति चार परिच्छेद र परिशिष्ट भागमा विभाजित गरी जम्मा एक सय चालिस पृष्ठको रूपाकृतिमा संरचित छ ।

पहिलो परिच्छेद सोरठी नृत्य नाटिकाको परिचयमा आधारित छ । यसमा नृत्य नाटिकाको परिचय, सोरठीको परिचय, सोरठीको नामकरण, सोरठीको संरचना जस्ता

उपशीर्षकहरू दिइएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा लोक साहित्यको सिद्धान्तका आधारमा सोरठीको विश्लेषण गरिएको छ । यसभित्र समकालीन अध्ययन पद्धतिका आधारमा, ऐतिहासिक/भौगोलिक अध्ययन पद्धतिका आधारमा सोरठीको विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा काव्यशास्त्रीय अध्ययन पद्धतिका आधारमा सोरठीको विश्लेषण रहेको छ, जस अन्तर्गत रस सिद्धान्तका आधारमा, अलङ्कार सिद्धान्तका आधारमा लय/छन्दशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा सोरठीको विश्लेषण गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा उपसंहार राखेर सोरठी नृत्य नाटिकाको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ भने परिशिष्ट खण्डमा सोरठीका प्रचलित गीतहरू राखिएको छ । यसरी विभिन्न उपशीर्षक दिएर सोरठी नृत्य नाटिकाको विश्लेषण गर्ने क्रमको आरम्भमा नृत्य नाटिकाको परिचय दिइएको छ; जसमा नृत्य नाटकामा एउटा पूर्ण आख्यान भएको गीत लोक सङ्गीत र कलात्मक नृत्यको संयोग हुन्छ । नाटकालाई सङ्गीत सहित नृत्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गरियो भने नृत्य नाटिका बन्दछ भनेर नृत्य नाटकालाई चिनाइएको छ । कथानक, पात्र, संवाद, अभिनय, सङ्गीत, भेषभूषा, उद्देश्य, लोकमञ्च, शैली, भाषा जस्ता नृत्य नाटिकाका तत्त्वहरू औँल्याउँदै प्रत्येक तत्त्वका सम्बन्धमा टिप्पणी गरिएको छ । नृत्य नाटिकाहरूमा संयोगान्त र वियोगान्त दुबै थरी आख्यानको संरचना भएको पाइन्छ । .....दुबै थरी आख्यानहरू लोक नाटककारहरूद्वारा असचेत अवस्थामा रचिएका हुन् तापनि यस्ता नाटिकाहरूको कथानक पूर्ण, व्यवस्थित एवम् पुष्ट भएको पाइन्छ ।⁴⁵ पराजुलीका अनुसार नृत्य नाटकामा कथाले निर्धारण गरेका पात्रहरूको व्यवस्था गरिएको हुन्छ तर नृत्य प्रस्तुत गर्दा प्रतिनिधि पात्रहरूको मात्र उपस्थिति रहन्छ । यसैगरी नृत्य नाटिका गीति संवादमा आधारित हुन्छ तर नाटकमा जस्तो अभिनय गर्ने पात्रले संवाद गर्दैनन् र यसमा सर्वश्राव्य तथा आकाश भाषित दुबै थरीका संवादको प्रयोग भएको पाइन्छ भनेर टिप्पणी गरिएको छ । पराजुलीका अनुसार शास्त्रीय नृत्य नाटकामा सात्त्विक अभिनयको प्रयोग पाइए पनि लोक स्तरमा प्रचलित प्रायः नृत्य नाटिकाहरूमा आङ्गिक, वाचिक र आहार्य अभिनयको प्रयोग पाइन्छ भने नेपालमा प्रचलित नृत्य नाटिकाहरू मनोरञ्जन गर्ने, धर्म कमाउने, शिक्षा प्रदान गर्ने तथा अर्थोपार्जन गरी जीविका चलाउने जस्ता पाँच किसिमका उद्देश्य लिएर प्रदर्शन

⁴⁵ मोतीलाल पराजुली, सोरठी नृत्य नाटिका (कीर्तिपुर, काठमाडौं, दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन, २०६३) पृ.२

गर्ने गरेको परम्परा पाइन्छ । लोकमञ्च तथा शैलीका सन्दर्भमा टिप्पणी गर्दै पराजुलीले औपचारिक रङ्गमञ्च र अङ्क-दृश्यको व्यवस्था नगरिएको लोकधर्मी रङ्गमञ्चमा नृत्य नाटिकाको मञ्चन गर्ने परम्परा रहेको छ र नेपाली नृत्य नाटिकाहरूमा प्रायः मारुनी शैली, लीला शैली, भारत शैली, लास्य शैली बढी प्रयोगमा आएको पाइन्छ भनेका छन् । मादल, खैजडी, मुजुरा, करताल आदि वाद्यहरूबाट निस्कने मौलिक नेपाली सङ्गीत नै नृत्य नाटिकाको सङ्गीत पक्ष हो ।^{४६} पराजुलीका अनुसार लोकस्तरमा प्रचलित नृत्य नाटिकाहरूको भेषभूषा जातीय संस्कृतिमा आधारित हुन्छ भने यसमा प्राचीन मिश्रित भाषा र स्थानीय भाषिकाको प्रभाव परेको हुन्छ ।

सोरठी नृत्य नाटिकाको परिचय उपशीर्षकभित्र सोरठीको सन्दर्भमा चर्चा गर्दै नेपालको मध्य पहाडी भागमा प्रचलित विभिन्न नृत्य नाटिकाहरूमध्ये लोकप्रिय नृत्य नाटिका सोरठी हो ।^{४७} विभिन्न ठाउँमा नचरी, नाचन्या, करड नाच, पाडदुरे नाच, मारुनी नाच, जस्ता अलग अलग नामबाट चिनिने सोरठी अभिनयभन्दा नृत्य सशक्त हुने नृत्यधर्मी नाटिका हो । यस नृत्यको प्रारम्भमा आनुष्ठानिक विधि पुरा गरेर मात्र नृत्य सुरु गरिने भएकाले यसलाई आनुष्ठानिक नाच पनि भन्न सकिन्छ भनेर सोरठीलाई चिनाइएको छ । पराजुलीका अनुसार नेपाली सोरठी गीतमा प्रस्तुत गरिएको कथानक अधुरो छ । यसको कथानकलाई पूर्णता दिन भारतका विभिन्न ठाउँमा 'सोरठी पाँवरा' नामबाट गाइने गाथालाई जोड्नु पर्ने हुन्छ । विभिन्न ठाउँमा पाइने सोरठीको कथाको अध्ययन गर्दा यसको स्वरूप खण्ड काव्यको आकृतिदेखि महाकाव्यको आकृतिसम्म भेटिन्छ । अतः यो बृहत् लोककाव्यका रूपमा पनि परिचित छ ।^{४८}

सोरठीको नामकरण उपशीर्षकभित्र सोरठीको नामकरणका सम्बन्धमा विभिन्न विश्लेषकहरूले प्रस्तुत गरेका चार वटा तर्कहरूको समीक्षा गर्दै सोरठी क्षेत्रका राजा जयसिंहकी छोरीको नाम नगरको नामबाट सोरठी राखिएको र उनै राजपुत्री सोरठी यस नाटिकाको नायिका भएकाले नायिकाकै नामबाट यस नृत्य नाटिकाको नाम सोरठी

^{४६} पूर्ववत्, पृ. ४

^{४७} पूर्ववत्, पृ. ६

^{४८} पूर्ववत्, पृ. ६

राखिएको हो भन्ने तर्कलाई आधार मानिएको छ । यसैगरी सोरठी नृत्य नाटिकाका विशेषताहरू उपशीर्षकभिन्न मङ्गल गान, आनुष्ठानिकता, सन्दिग्ध ऐतिहासिकता, रोमाञ्चक प्रेमाख्यान, पुरुष पात्रद्वारा नारी पात्रको अभिनय, परम्परागत मौखिक अभिव्यक्ति सङ्गीतात्मकता, खुला रङ्गमञ्च तथा दृश्य विधान, परम्परागत भेषभूषा, स्थानीयता, कथानकयुक्त गीति नाटक जस्ता विशेषताहरू औल्याएर प्रत्येकको व्याख्या गरिएको छ ।

सोरठीको संरचना उपशीर्षकभिन्न कथा वस्तु, पात्र, परिवेश, भेषभूषा, अभिनय, सङ्गीत, रङ्गमञ्च विधान, भाषा जस्ता सोरठीका संरचक तत्वहरूको विस्तृत रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । पात्र विधानका सन्दर्भमा सोरठी नृत्यमा भाग लिने रौरा, मारुनी, फुर्सुङ्गे, ढाटुवारे, मादले, गर्रा जस्ता पात्रहरू तथा सोरठीको कथामा उल्लेख भएका पात्रहरू राजा जयसिंह राज कुमार वृजभार, राज कुमारी सोरठी, हेवन्ती, गुरु गोरख नाथ, ज्योतिष व्यासमुनी जस्ता पात्रहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । सोरठीमा प्रयोग भएका विभिन्न भाषाका शब्दहरू केलाउँदै पराजुलीले संस्कृत शब्दको स्थानीय उच्चारण हुनु, हिन्दी, भोजपुरी, मगर भाषाका शब्दहरू पनि परिवर्तित रूपमा प्रयोग हुनु तथा स्थानीय नेपाली शब्दलाई पनि विकृत अवस्थामा प्रयोग गरिनु आदि कारणले सोरठीको गीतमा प्रयोग भएको भाषा केही कठिन र दुर्बोध्य भएको छ भनेर सोरठीको भाषाका सन्दर्भमा टिप्पणी गरेका छन् ।

दोस्रो परिच्छेद अन्तर्गत लोक साहित्यका सिद्धान्तका आधारमा सोरठीको विश्लेषण गर्ने क्रममा लोक साहित्यका निजी अध्ययन पद्धतिहरू, साहित्य सिद्धान्त र समालोचना पद्धतिमा आधारित अध्ययन पद्धतिहरू तथा अन्तर्विषयक अध्ययन पद्धतिहरूका बारेमा सामान्य जानकारी दिँदै निजी अध्ययन पद्धति अन्तर्गत पर्ने ऐतिहासिक, तुलनात्मक, संरचनावादी, सन्दर्भवादी, लोक तात्त्विक समाजशास्त्रीय जस्ता अध्ययन पद्धतिका आधारमा सोरठीको विश्लेषण गर्दै नेपाल र भारतमा प्रचलित विभिन्न पाँच वटा कथाको तुलनात्मक अध्ययन गरेर मानक कथा तयार गरिएको छ । यसरी तुलना गर्ने क्रममा सोरठी वृजभार पाँवर, भोजपुरी सोरठी, पूर्बेली सोरठी,

मगराती सोरठी काठमाड्यौली सोरठीको तुलना गरिएको तालिका पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘सोरठीको काव्यशास्त्रीय अध्ययन’ शीर्षकको तेस्रो परिच्छेदमा संस्कृत काव्यशास्त्रमा उल्लेख भएका विभिन्न सिद्धान्तहरूमध्ये रस सिद्धान्त अलङ्कार सिद्धान्त र लय वा छन्द सिद्धान्तका आधारमा सोरठीको विश्लेषण गरिएको छ । सोरठी नृत्य नाटकामा हास्य रस र भयानक रस बाहेक अन्य रसको प्रयोग भेटिन्छ भन्दै सोरठीमा प्रयोग भएका विविध रसहरूलाई सोदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । सोरठी नृत्य नाटकामा पूर्वीय काव्यशास्त्रमा उल्लेख भएका नवरस बाहेक देवी देवता तथा ईश्वरप्रति समर्पित भाव भएका भक्तिमूलक गीत पनि पाइन्छ भन्दै भक्ति रसलाई छुट्टै स्थान दिएर विश्लेषण गरिएको छ ।

१. “हियाराको बालै दूधै पियौला

हामरो बाला समुद्र ।

यारुको बाला छलै र मलै

हामरो बाला समुद्र ।

यारुको बाला भितर र बाहिर

हामरो बाला समुद्र ॥”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ. ८८)

२. “रगतैको घटिया हेर

दाजैका रगतैको पोखरी

रगतैको पोखरी हेर्दा

हरिनैको बथान माच्यो ।”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ. ८९)

३. “याओमा हेर मल्हरे दाजु
भूत पो हो कि दैत पो हो की
छल्ल पो लाग्यो कि ?”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ. ८९)

४. “ठावैं ठावैं देउराली माता शिरै हामरो
मारिगै देवता शिरै हामरो
यिही क्यारे सिमेभूमे शिरै हामरो
धनपति देवता शिरै हामरो
नटेश्वरी देवता शिरै हामरो
सरस्वती देवता शिरै हामरो ॥”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ. ९०)

माथि दिइएका उदाहरणहरूमा क्रमशः करुण रस, बीभत्स रस, अद्भूत रस र भक्ति रसको प्रयोग भएको छ । यसरी रस सिद्धान्तका आधारमा सोरठीमा प्रयोग भएका विविध रसहरूको परिचय सहित सोदाहरण विश्लेषण गरिएको छ ।

अलङ्कार सिद्धान्तका आधारमा सोरठीको अध्ययन अन्तर्गत नृत्य नाटिकाहरू काव्य सौन्दर्ययुक्त लोक काव्य हुन् ।.....यी गाथा कुनै काव्यशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा रचिएका नभए पनि काव्यमा उपलब्ध हुने यावत् प्राकृतिक तथा काव्यशास्त्रीय तत्त्वहरू यिनमा पनि उपलब्ध हुन्छन् । अङ्कार शास्त्रीय दृष्टिले नृत्य नाटिकाको मूल्याङ्कन गर्ने हो भने यिनमा प्रशस्त शब्दालङ्कार तथा अर्थालङ्कार भेटिन्छन् भन्दै सोरठीमा प्रयोग भएका छेकानुप्रास श्रुत्यनुप्रास, अन्त्यानुप्रास, लाटानुप्रास, वृत्यनुप्रास आदि शब्दालङ्कार तथा उपमा, भ्रान्तिमान, दीपक, मालादीपक, वीप्सा, पुनरुक्ति प्रकाश, विषदन आदि अर्थालङ्कारहरूको सोदाहरण परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

१. “याडै चोलिया याडैमा सुहायो

सुर्जे जो हारुँला मतिहारो ॥”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ.९१)

२. “ल्याउन मामा दरिपन
शिरै शेलिया हेरछु मैले ।
ल्याउन मामा दरिपन
लीलै विभत हेरछु मैले
ल्याउन मामा दरिपन ॥”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ.९२)

३. “केहु र काम खोकिया मगायौ ?
भिक्षै मागन खोकिया मगाएँ ।”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ.९१)

४. “सूर्जेको जोति र जस्तो सोरठी रानीको जोतिया
बेलियाको गेडी र जस्तो सोरठी रानीको आँखा
पीपलैको पातै र जस्तो सोरठी रानीको ओठ
दारिमको बियाँ र जस्तो सोरठी रानीको दन्तै ।”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ.९२)

५. भुत पो हो कि दैत पो हो कि
छल्ल पो लाग्यो कि !”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ.९३)

६. “एकु अचम्म देखें,
बाबा र बेटियाको विहा न भएलो
हरे राम ! राम ! शिव ! शिव !
हरे गोविन्द ! हरे राम !”

(सोरठी नृत्य नाटिका, पृ.९३)

माथि दिइएका उदाहरणहरूमा क्रमशः छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रास
जस्ता शब्दालङ्कार तथा उपमा, भ्रान्तिमान, बीप्सा जस्ता अर्थाङ्कारहरूको प्रयोग

भएको छ । यसरी प्रयोग हुन आएका यस्ता अलङ्कारहरूबाट साहित्य सिद्धान्तको अज्ञानतामै रचिएको सोरठी नृत्य नाटिकाको अलङ्कार शास्त्रीय मूल्य कायम भएको छ, भन्दै सोरठी नृत्य नाटिकाको मूल्य निरूपण गरिएको छ ।

यसै गरी लय वा छन्द सिद्धान्तका आधारमा सोरठीको अध्ययन अन्तर्गत सोरठीमा प्रयुक्त विभिन्न अक्षर संरचना भएका लयहरूको खोजी गरिएको छ । सोरठी नृत्य नाटिका लोकलयमा संरचित गाथा काव्य हो । यसमा शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग भएको छैन । गायकहरूले स्वतस्फूर्त रूपमा गीत गायन गर्दा वा प्राकृतिक भावाभिव्यक्ति गर्दा विभिन्न लोकलय बनेका छन्^{२९} भन्दै सोरठीको गीतमा प्रयोग भएका विभिन्न लयहरूको अक्षर संख्या विश्राम, सङ्गीतका आधारमा विवेचना गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा उपसंहार राखिएको छ । जसभित्र सोरठी नृत्य नाटिकाको समग्र मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा लोक साहित्यमा सोरठी नृत्य नाटिकाको स्थान, सोरठी नृत्य नाटिका र नाट्य मूल्य, सोरठी नृत्य नाटिका र साँस्कृतिक मूल्य, सोरठी नृत्य नाटिका : साहित्यिक मूल्य, सोरठी नृत्य नाटिका : समाज शास्त्रीय मूल्य जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर सोरठी नृत्य नाटिकाको स्थान तथा मूल्य निरूपण गरिएको छ । सोरठी नृत्य नाटिकामा लोकगीतमा भएको गीति तत्त्व, लोकगाथामा भएको गीति तत्त्व र आख्यान तत्त्व, तथा लोककथामा रहेको रोमाञ्चक आख्यान तत्त्वको समन्वय पाइन्छ ।^{३०} यी तिन विधाका समन्वित रूपका अतिरिक्त नाट्य तत्त्व पनि रहने हुँदा सोरठीमा तत्त्वगत घनत्व र विधागत फराकिलोपन पाइन्छ, भन्दै पराजुलीले सोरठी नृत्य नाटिका लोक साहित्यका सबै विधाको मेरुदण्ड हो भनेका छन् । सोरठीमा नेपालको जातीय रीति रिवाज, शिक्षा, ज्ञान, मनोरञ्जन संस्कृति र संस्कारको समष्टि रूप पाइन्छ । यस्ता साँस्कृतिक मूल्य मान्यताहरू वहन गर्ने हुँदा सोरठी नृत्य नाटिका नेपाली साँस्कृतिक निधिको रूपमा रहेको छ, भनेर पराजुलीले सोरठीलाई विशिष्ट स्थान दिएका छन् । पराजुलीका अनुसार लिखित साहित्यको खण्डकाव्यदेखि महाकाव्यसम्मको

^{२९} पूर्ववत्, पृ. ९५

^{३०} पूर्ववत्, पृ. ९९

आकृतिमा निर्मित सोरठी नृत्य नाटिकामा नाट्य तत्त्व तथा नृत्य तत्त्वका अतिरिक्त साहित्य शास्त्रमा उल्लेख गरिएका रस, अलङ्कार, छन्द वा लय आदिको प्रसस्तै प्रयोग पाइने हुँदा सोरठीलाई साहित्यिक मूल्य र मान्यताले युक्त लोक साहित्यका रूपमा लिन सकिन्छ । सोरठी नृत्य नाटिकाभिन्न समाजशास्त्रीय मूल्य खोज्दै पराजुलीले आदिम नेपाली समाज, जातीय सभ्यता, रहन सहन, आस्था र निष्ठा, राजनीति, धर्म, लोक रीति रिवाज आदिको यथार्थ विम्ब-प्रतिविम्ब पाइने हुँदा सोरठी नृत्य नाटिका समाज शास्त्रीय मूल्य मान्यताका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण छ भनेका छन् । यसरी चौथो परिच्छेदमा पराजुलीले सोरठी नृत्य नाटिकामा नाट्य मूल्य, साँस्कृतिक मूल्य, साहित्यिक मूल्य, समाज शास्त्रीय मूल्य औल्याउँदै समग्रमा सोरठी नृत्य नाटिकाको मूल्य स्थापित गर्ने काम गरेका छन् ।

परिशिष्ट खण्डमा परिशिष्ट १ र परिशिष्ट २ गरी सोरठी नृत्य नाटिकाको दुई वटा मूल पाठ समावेश गरिएको छ । परिशिष्ट १ मा केशर जङ्ग बराल मगरद्वारा सङ्कलित गण्डकी अञ्चलमा प्रचलित सोरठी नृत्य नाटिकाको मूलपाठ राखिएको छ भने परिशिष्ट २ मा हरिहर राज जोशीद्वारा सङ्कलन गरिएको सोरठी नृत्य नाटिकाको मूल पाठ समावेश गरिएको छ ।

४.३.३ भाषाशैली

सरल, सहज भाषाको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत कृतिमा प्रसस्तै तत्सम शब्दहरूका साथै आर्किटाइप, टेलटाइप, ड्रामा डान्स, हिरोइक ड्रामा, व्याले ड्रामा, मिस्ट्री प्ले जस्ता अङ्ग्रेजी शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । चार पदका सरल वाक्यदेखि पैतिस पदसम्मका लामा संयुक्त वाक्यको पनि प्रयोग गर्नुका साथै कतै कतै काव्यात्मक भाषाको पनि प्रयोग गरिएको यस कृतिमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक शैली अवलम्बन गरिएको छ ।

४.३.४ प्राप्ति

नेपाली लोक साहित्यको भण्डारका विभिन्न रत्नादिहरूमध्ये महत्त्वपूर्ण स्थानमा रहेका सोरठी नृत्य नाटिकाका बारेका अन्य विद्वान्हरूबाट केही अध्ययन विश्लेषण गरिएको भए पनि त्यसमा कतिपय तथ्यहरू अपूर्ण र अप्रामाणिक भएको अर्थात् पूर्ण तथा प्रामाणिक रूपमा सोरठीको अध्ययन विश्लेषण नभएको अवस्थामा पराजुलीले लोक साहित्यका केही आधारभूत सिद्धान्तलाई मानक बनाएर सोरठी नृत्य नाटिकाको विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । नेपाल र भारतमा प्रचलित सोरठीका पाँच वटा कथाको तुलनात्मक अध्ययन गरेर मानक रूप निर्धारण गरिएको छ । सोरठीको स्थूल तथा सूक्ष्म दुबै पक्षलाई वैज्ञानिक विधि अनुसार विश्लेषण गरिएको छ साथै नेपालमा प्रचलित दुई वटा सोरठीको मूलपाठलाई पनि समावेश गरिएको छ, जसले गर्दा सोरठी नृत्य नाटिकाका बारेका ज्ञान चाहने जिज्ञासुहरू तथा लोक साहित्यको अनुसन्धान गर्न चाहने अनुसन्धाताहरूका लागि पनि यो कृति निकै उपयोगी मानिएको छ ।

४.४ नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरूको अध्ययन

मोतीलाल पराजुलीको खोज मूलक अध्ययनको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू । वि.सं. २०६३ मा साभा प्रकाशनबाट प्रथम संस्करण प्रकाशित भएको प्रस्तुत कृति छ परिच्छेद, आठ भाग र ३६९ पृष्ठमा संरचित छ । कुनै पनि जातिको संस्कृति झल्काउने नृत्य विधासँग सम्बन्धित यस कृतिभित्र पराजुलीले नेपालका विभिन्न जातिमा प्रचलित शास्त्रीय नृत्य, लोकनृत्य र नृत्य नाटिकाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् ।

४.४.१ शीर्षक

प्रस्तुत कृतिको शीर्षक 'नेपाल' पदमा 'मा' सप्तमी विभक्ति लागेर बनेको 'नेपालमा', प्रचलित, नृत्य र नाटिकाको बिचमा निरक्षेप 'र' संयोजक लागेर नेपालमा, प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू जस्ता चार वटा नामिक पदहरूको संयोजनबाट

पदावलीगत रूपमा तयार भएको छ । यस कृतिभिन्न नृत्यको सैद्धान्तिक परिचय, नृत्य मुद्राहरूको सचित्र वर्णन गर्नुका साथै नेपालका विभिन्न जाति र विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न लोकनृत्य र नृत्य नाटिकाहरूको पनि परिचय प्रस्तुत गर्दै नेपाली नृत्य संस्कृतिका विभिन्न पाटाहरूलाई खोलने काम गरिएको हुँदा विषय वस्तु अनुसार कृतिको शीर्षक औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

४.४.२ विषय वस्तु

प्रस्तुत कृतिभिन्न समाविष्ट विषय वस्तुलाई छ, परिच्छेद र परिशिष्ट भागमा विभाजन गरेर प्रस्तुत गरिएको छ । पहिलो परिच्छेद नृत्य सिद्धान्तका रूपमा रहेको छ । यसमा ललित कलासँग नृत्यको सम्बन्ध देखाउँदै नृत्यको परिचय र विभिन्न शब्दकोश तथा विद्वान्हरूले दिएका नृत्य सम्बन्धी परिभाषा, नृत्यको उत्पत्ति सम्बन्धी पौराणिक कथा, किम्बदन्ती तथा साहित्यका व्याख्याता, समाज शास्त्री, मनोवैज्ञानिक एवम् नृत्य शास्त्रीहरूका लोकनृत्यको उत्पत्ति सम्बन्धी धारणाहरू प्रस्तुत गर्दै पराजुलीले देवपूजा, ऋतु उत्सव, वीर चरित्र तथा देव चरित्रानुकरण, मनोरञ्जन, मृतक पूजा, संस्कार विधान, तन्त्र आदिलाई नेपाली लोकनृत्यको उत्पत्तिगत आधारहरूका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । पराजुलीका अनुसार भयबाट मुक्ति प्राप्त गर्न तथा ईश्वरको उपासनाबाट सन्तुष्टि प्राप्त गर्नका लागि मनाइने देवोत्सव तथा प्रकृतिको परिवर्तित स्वरूपमा आउने विभिन्न ऋतु उत्सव पनि लोकनृत्यको उत्पत्तिको आधार हो । भैरव नृत्य, चर्चा नृत्य, सराएँ नाच, कर्माधर्मा नाच आदि देवोत्सवकै सन्दर्भबाट विकसित भएका लोकनृत्य हुन् भने धान नाच, देउडा नाच, मारुनी नाच, चण्डी नाच, रोपाँइ नाच आदि ऋतु उत्सवबाट विकसित भएका लोकनृत्यहरू हुन् । रामलीला, कृष्ण लीला, बालन, नृसिंह नाच, कात्तिक नाच आदि देव चरित्रानुकरणमा आधारित लोकनृत्यहरू धार्मिक भक्ति भावका कारण उत्पत्ति भएका हुन् ।^{३१} पराजुलीका अनुसार आफ्नो जाति, धर्म संस्कृति र राष्ट्रको संरक्षण र संबर्द्धनका क्रममा वीरगति प्राप्त गरेका वीरयोद्धाहरूको सम्झनामा मनाइने उत्सवबाट ढाल नाच, घाटु नाच, सहलेस लोक नाट्य जस्ता वीर चरित्र युक्त लोकनृत्यको उत्पत्ति भएको हो भने आफन्तको मृत्युबाट

^{३१} मोतीलाल पराजुली, नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६३)

शोक विह्वल भएका व्यक्तिहरूलाई शोकबाट मुक्त गराउन तथा मृत आत्माको शान्तिका लागि गरिने मृतक पूजाबाट खामाडशेली नाच, छ्याँदु नाच, तोर्माहार्सी नाच जस्ता मृत्युनाचहरू उत्पत्ति भएका छन् । यसैगरी आशिका नाच, चुड्का नाच, रत्यौली नाच आदि जस्ता नाचहरू विभिन्न संस्कारहरूमा खुसीयाली व्यक्त गर्ने क्रममा उत्पत्ति भएका हुन् भने विषहरा नाच, नाग नृत्य, लामा नाच जस्ता कतिपय लोकनृत्यहरू तान्त्रिकहरूले तान्त्रिक उपचार गर्दा तन्त्र विधि पुरा गर्ने क्रममा उत्पत्ति भएका हुन् भनेर पराजुलीले लोकनृत्यको उत्पत्तिगत आधारहरूको विवेचना गरेका छन् ।

पराजुलीले नेपाली लोकनृत्यको अध्ययन गर्दा मनोरञ्जन, व्यायाम, जातीय संस्कृतिको संरक्षण, कलात्मकता, रागात्मकता जस्ता विशेषताहरू भेटिएका छन् भन्दै नेपाली लोकनृत्यका विशेषताहरूका सन्दर्भमा टिप्पणी गरेका छन् । उनका अनुसार नृत्यले जातीय संस्कृति र परम्पराको संवहन गर्दछ । मानवलाई मनोरञ्जन दिई स्वच्छ र आनन्दित बनाउँछ । शारीरिक तथा मानसिक व्यायामका माध्यमद्वारा नर्तकलाई अनुशासित, समयनिष्ठ तथा निरोगी बनाउन सहयोग गर्दछ । नृत्यमा जातीय कला र व्यक्तिगत कलाको प्रस्फुटन हुन्छ र यसले मानव मनमा रहेका रागात्मक भावलाई सञ्चालन गरी मानसिक परिवर्तन गर्दछ । नृत्यका तत्त्वका सन्दर्भमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य विद्वान्हरूका मान्यतालाई अधि सारेर तिनले नृत्यका सबै तत्त्वहरूलाई समेट्न नसकेको टिप्पणी गर्दै पराजुलीले गीत, सङ्गीत, अभिनय, शैली, रस र उद्देश्य जस्ता छ किसिमका तत्त्वहरू उल्लेख गरेर प्रत्येकको सविस्तार व्याख्या गरेका छन् । नृत्यको वर्गीकरणका सन्दर्भमा संस्कृतका नृत्यशास्त्रीहरूद्वारा गरिएको नृत्यको वर्गीकरण, भारतीय नृत्य शास्त्रीहरूद्वारा गरिएको नृत्य वर्गीकरण तथा पाश्चात्य विद्वान्हरूद्वारा गरिएको नृत्यको वर्गीकरणको चर्चा गर्दै नेपाली लोकनृत्यलाई पात्र, अनुष्ठान, नाट्य तत्त्व, विषय वस्तु एवम् प्रस्तुतीकरणका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । पराजुलीका अनुसार नृत्यमा प्रयोग हुने पात्रका आधारमा एकल नृत्य र समूह नृत्य गरी दुई किसिमका हुन्छन् । नाट्य तत्त्वका आधारमा नृत्यलाई लोकनृत्य र शास्त्रीय नृत्य गरी मूल रूपमा दुई किसिममा वर्गीकरण गर्दै लोकनृत्यको पनि नृत्त र

नृत्य गरी दुई प्रकार देखाइएको छ । लोक परम्परा र लोक सङ्गीतका नियमबाट निर्मित नृत्यहरू लोकनृत्य हुन् र शास्त्रीय नियमबाट निर्मित नृत्यहरू शास्त्रीय नृत्य हुन् । .....स्वतन्त्र अङ्ग चालन हुने तथा ताल र लयका आधारमा अभिनय गरिने नृत्य नृत्त हो । ताल, लय, सुर र सङ्गीतका आधारमा विभिन्न कलात्मक मुद्राहरू प्रस्तुत गरिने नृत्य लोकनृत्य हो । कतिपय लोकनृत्यहरू लोक शास्त्रीय नियमबाट आबद्ध हुन्छन् भने कतिपय नृत्यहरू मुक्त हुन्छन्।^{३२} विषय वस्तुका आधारमा नेपाली लोकनृत्यलाई पौराणिक नृत्य, सामाजिक नृत्य, ऐतिहासिक नृत्य, अतिरन्जित नृत्य गरी चार प्रकारमा विभाजन गरिएको छ भने प्रस्तुतीकरणका आधारमा नृत्यलाई संस्कारसँग सम्बन्धित लोकनृत्य, ऋतुचक्रसँग सम्बन्धित लोकनृत्य, व्रतउत्सव र चाडसँग सम्बन्धित लोकनृत्य, ऐतिहासिक साँस्कृतिक लोकनृत्य, मेला पर्वसँग सम्बन्धित लोकनृत्य, धार्मिक-दैविक नृत्यहरू गरी ६ प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ । यसरी विभिन्न आधारमा नृत्यको वर्गीकरण गरिए पनि नाट्य तत्त्वका आधारमा र प्रस्तुतीकरणका आधारमा गरिएको वर्गीकरणले लोकनृत्यको विशाल स्वरूपलाई समेट्न सक्दछ र अन्य आधारहरू सहायक सिद्ध हुन्छन् भन्ने पराजुलीको ठम्याइ रहेका छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा जातीय सन्दर्भमा नेपाली लोकनृत्यहरूको सर्वेक्षण गरिएको छ, जसभित्र खस जाति र नृत्य संस्कृति, नेवार जाति र नृत्य संस्कृति, थारु जाति र नृत्य संस्कृति, राई/लिम्बु जाति र नृत्य संस्कृति, मगर जाति र नृत्य संस्कृति, मैथिल जाति र नृत्य संस्कृति, धिमाल जाति र नृत्य संस्कृति, शेर्पा जाति र नृत्य संस्कृति आदिका बारेमा पराजुली स्वयम्बाट गरिएका अध्ययन तथा अन्य विभिन्न अन्वेषक तथा सङ्कलकहरूको कृतिलाई पनि आधार मानेर सूक्ष्म रूपमा विवेचना गरिएको छ । साथै नेपालमा प्रचलित शास्त्रीय नृत्य, लोक, नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू प्रदर्शन गर्ने जाति, भौगोलिक स्थान, प्रकार तथा प्रदर्शन गर्न समयको सर्वेक्षणात्मक सूची पनि प्रस्तुत गरिएको छ । पराजुलीका अनुसार नृत्य संस्कृतिका दृष्टिले खस जाति सबै भन्दा समृद्ध छ । यस जातिमा जीवन चक्र र ऋतु चक्रसँग सम्बन्धित नृत्यहरू प्रसस्तै छन् । छैटी र ब्रतबन्धमा आशिका नाच, चुड्का नाच प्रदर्शन गरिन्छ भने विवाहमा

^{३२} पूर्ववत्, पृ. ५६

रत्यूली, भुँइचम्पा नाचको प्रचलन रहेको छ । वसन्त नृत्य, सराएँ नाच, हम्क्याइलो नाच, भुवो नाच, गौरा नृत्य, आदि खस जातिमा प्रचलित ऋतु चक्रसँगै सम्बन्धित नृत्यहरू हुन् । यस जातिमा भ्याउरे नाच, चुड्का नाच, ख्याली नाच, धामी नाच, भोटेसेलो नाच जस्ता कुनै संस्कार वा ऋतुसँग सम्बन्धित नभएर मेला पर्वहरूमा नाचिने मुक्त नृत्यहरू पनि प्रचलित छन् । यसैगरी प्राचीन वीरहरूको वीरगाथामा आधारित भारत तथा आर्य संस्कृतिका श्रद्धेय पुरुष श्री राम र श्रीकृष्णको जीवन गाथामा आधारित बालन खस जातिमा प्रचलित मुख्य लोक नाटक हुन् ।

नेवार जातिको आफ्नो मौलिक संस्कृतिमा आर्य संस्कृति र चिनियाँ संस्कृतिको पनि प्रभाव परेको छ ।^{३३} पराजुलीका अनुसार नेवार जातिमा आफ्नो मौलिक परिचय दिने चर्या नृत्य, भैरव नृत्य, लाखे नाच, कात्तिक नाच, वज्र योगिनी नृत्य, हरिसद्विको नाच, श्वेतकाली नाच आदि प्रचलित छन् । यी नाचहरूमध्ये चर्या नृत्य चिनियाँ संस्कृतिको प्रभावमा हुर्केको नृत्य हो भने अन्य देवीदेवताहरूसँग सम्बन्धित नृत्यहरूमा आर्य संस्कृतिको प्रभाव पाइन्छ । पराजुलीले थारु जातिको नृत्य संस्कृतिका सम्बन्धमा टिप्पणी गर्दै अध्यात्मवादी चिन्तनबाट प्रभावित दिनचर्या र संस्कृति भएका थारु जातिको नृत्य संस्कृतिमा मैथिली तथा भोजपुरी भाषामा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाको प्रभाव पाइन्छ भनेका छन् । उनका अनुसार राई, लिम्बु जातिभित्र विभिन्न प्रजातिहरू भएकाले नृत्य संस्कृतिमा पनि विविधता पाइन्छ र यस जातिमा लोक नृत्यहरू कम छन् भने नृत्य नाटिका उपलब्ध छैन । मगर जातिको नृत्य संस्कृतिका सम्बन्धमा टिप्पणी गर्दै पराजुलीले मगर जाति लोक संस्कृति प्रिय जाति हो भन्दै नेपाली लोक संस्कृतिको विकासमा यस जातिको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको र कौरा नाच, थाली नाच तथा सोरठी नृत्य नाटिका यस जातिका मुख्य नाच तथा नृत्य नाटिका हुन् भनेका छन् । पराजुलीका अनुसार मैथिली जाति आध्यात्मिक विषय वस्तुयुक्त नृत्य नाटिका प्रदर्शनमा निकै अगाडि छन् । धिमाल जातिमा विवाह संस्कारसँग सम्बन्धित नृत्यहरू धेरै छन् । तामाङ जातिमा धर्म तथा कर्मकाण्डमा आधारित नृत्यहरू प्रचलित छन् । यस जातिमा प्रचलित तोर्माहासो नाच मृत्यु

^{३३} पूर्ववत्, पृ. ६४

संस्कारसँग सम्बन्धित नाच हो भने सरस्वती नाच धार्मिक नाच हो । उनका अनुसार गुरुड जातिको नृत्य संस्कृतिका सन्दर्भमा यस जातिमा जीवन चक्र र ऋतु चक्रसँग सम्बन्धित तथा मुक्त लोकनृत्यहरू पाइन्छन् । उनले पुट्पुटे नाच तथा छयाँदु नाच यस जातिमा प्रचलित जीवन चक्रसँग सम्बन्धित नाच हुन् भने घाटु नाच ऋतु चक्रसँग सम्बन्धित प्रमुख नृत्य नाटिका हो भनेका छन् । उनका अनुसार तिब्बती संस्कृतिबाट प्रभावित शेर्पा जातिमा ल्होसारको उपलक्ष्यमा ड्रागन नृत्य, सिंह नृत्य प्रदर्शन गर्ने प्रचलन छ भने मानिरिम्दु पर्वमा लामा नाच, मानिरिम्दु नाच नाच्ने गरिन्छ । यस जातिको लोकप्रिय नाच भने स्याब्रु नाच हो ।

तेस्रो परिच्छेद शास्त्रीय नृत्यहरूमा आधारित छ, जसमा कथक नृत्य, कथकली नृत्य, भरत नाट्यम्, मणिपुरी नृत्य, चर्या नृत्य जस्ता शास्त्रीय नृत्यहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । श्री कृष्णको जीवन चरित्रको कुनै घटनालाई मूल विषय बनाएर शास्त्रीय सङ्गीत सहित भरतको नाट्यशास्त्रमा आधारित नृत्य मुद्राहरूको प्रस्तुति सहित नाचिने शास्त्रीय लास्य नृत्यलाई कथक नृत्य भनिन्छ।^{३५} यो महिला नर्तकीद्वारा प्रस्तुत गरिने एकल नृत्य हो । पराजुलीका अनुसार कथकली नृत्य रामायणको कथामा आधारित लास्य र ताण्डव दुबै शैलीमा पुरुषद्वारा नै नारी पुरुष दुबै चरित्रको अभिनय गरिने विशेष किसिमको नृत्य नाटिका हो । भरत नाट्यम् नारी पात्रको एकल प्रस्तुतिमा आधारित श्रृङ्गार पक्ष बढी सशक्त हुने लास्य शैलीको लालित्यपूर्ण कलात्मक नृत्य हो । भारतको मणिपुर क्षेत्रबाट प्रारम्भ भएको मणिपुरी नृत्यभित्र राधाकृष्णको जीवन चरित्रमा आधारित महारास, वसन्त रास, नृत्य रास, कुन्ज रास र गोष्ठ रास गरी पाँच किसिमका रास नृत्यहरू प्रस्तुत गरिन्छ भनेर मणिपुरी नृत्यका सन्दर्भमा टिप्पणी गर्दै प्रत्येक रास नृत्यको व्याख्या गरिएको छ । चर्या नृत्यको परिचय दिने क्रममा पराजुलीले चर्या शब्दको शाब्दिक अर्थ सहित यसको उत्पत्ति सम्बन्धी धारणा अनि अन्नपूर्ण नृत्य, आदिनाथ नृत्य, आर्यतारा नृत्य, कुमारी नृत्य, नटेश्वर नृत्य, पञ्चबुद्ध नृत्य, पञ्चबुद्ध कुमारी नृत्य, प्रज्ञा पारमिता नृत्य, बज्र योगिनि नृत्य, भैरव

^{३५} पूर्ववत्, पृ. ८१

काली नृत्य, मन्जुश्री नृत्य, लोकेश्वर नृत्य जस्ता काठमाडौं उपत्यकामा प्रचलित बाह्र किसिमका चर्या नृत्यहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा नेपालमा प्रचलित २२४ किसिमका लोकनृत्यहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा तिज नृत्य, देउसी नाच, धान नाच, पमरिया नाच, भुवो नाच जस्ता कतिपय नाचहरूमा गाइने गीतहरूको नमुना पनि दिइएको छ ।

पाँचौं परिच्छेद नेपालमा प्रचलित नृत्य नाटिकाहरू अर्थात् लोक नाटकहरूको परिचयमा आधारित छ । यस अन्तर्गत नेपालका विभिन्न भाषा र जातीय संस्कृतिभित्र रहेका कात्तिक नाच, कृष्ण लीला नृत्य नाटिका, घाटु नृत्य नाटिका, जट-जटिन नृत्य नाटिका, बालन नृत्य नाटिका, माघोलन नृत्य नाटिका, मान नाच, मारुनी चरित्र नाच, मेडरियाको नाच, भारत नृत्य नाटिका, रामलीला नृत्य नाटिका, विदापत नृत्य नाटिका, विदेशीया नृत्य नाटिका, श्यामा-चकेवा नृत्य नाटिका, सलहेस नृत्य नाटिका, सोरठी नृत्य नाटिका जस्ता सत्र वटा नृत्य नाटिकाहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । ललितपुर जिल्लाको पाटन स्थित कृष्ण मन्दिरका अगाडि रहेको डबलीमा कात्तिक शुक्ल षष्ठीदेखि त्रयोदशीसम्म आठ दिन देखाइने नृत्य र नृत्य नाटकहरूको समूहगत नाच हो-कात्तिक नाच ।^{३५} घाटु नृत्य नाटिकाको सन्दर्भमा पराजुलीले विभिन्न संरचक तत्वहरूको संयोगबाट निर्माण भएको वियोगान्त कथा वस्तुयुक्त पूर्ण सामग्री भएको नृत्य नाटिकाका रूपमा घाटु नृत्य नाटिकाको विश्लेषण गर्दै लास्य प्रवृत्तियुक्त सामूहिक नारी नृत्यका रूपमा रहेको घाटु सती घाटु र बाह्रमासे घाटु गरी दुई किसिमको हुने बताएका छन् । उनका अनुसार तान्त्रिक विधि अनुसार प्रारम्भ र विसर्जन गर्नुपर्ने सती घाटु निश्चित समय बाहेक अघि पछि देखाउन नहुने भएकाले मनोरञ्जनका लागि तान्त्रिक बन्धन नभएको मनोरञ्जन प्रधान बाह्रमासे घाटुको व्यवस्था गरिएको हो । जट जटिन नृत्य नाटिकाको सन्दर्भमा पराजुलीले नेपालको मिथिला क्षेत्रमा प्रचलित जट जटिनको कथा र भोजपुरी भुमरा गीतको तुलना गर्दै सामाजिक विषय वस्तुमा आधारित नारी समूहद्वारा लास्य शैलीमा प्रस्तुत गरिने सुखान्त प्रेम कथा भएको तराइका मैथिली समुदायमा लोकप्रिय रहेको प्राचीन एवम् सांस्कृतिक गौरवयुक्त नृत्य

^{३५} पूर्ववत्, पृ. २०४

नाटिकाको रूपमा यसको विश्लेषण गरेका छन् । बालन नृत्य नाटिकाको सन्दर्भमा पराजुलीले बालन शब्दको शाब्दिक अर्थसहित नृत्य पक्षभन्दा अभिनय पक्ष सशक्त रहने लीला शैलीमा अभिनय गरिने भगवान श्रीराम तथा श्रीकृष्णका चरित्र लीलामा आधारित नेपालका ब्राह्मण समुदायमा सर्वप्रिय नृत्य नाटिकाका रूपमा विश्लेषण गरेका छन् । पराजुलीका अनुसार माघोलन नृत्य नाटिका नारी पुरुष दुबै चरित्रको पुरुषद्वारा नै अभिनय गरिने सामाजिक कथानकयुक्त दुःखान्त प्रेमकथामा आधारित थारु जातिमा प्रचलित रहेको भुमरा शैलीको नृत्य नाटिका हो भने मान नाच श्रीकृष्ण र राधाबिचको प्रेम कहानीमा आधारित संयोगान्त कथानकयुक्त तराइका थारु जातिमा नै प्रचलित नृत्य नाटिका हो । मेडरिया नाचको सन्दर्भमा प्रेम कथामा आधारित गीतका साथमा थारु जातिद्वारा प्रस्तुत गरिने मेडरिया नृत्य बिस्तारै लोप हुने अवस्थामा रहेको छ भनेर टिप्पणी गरिएको छ । पराजुलीका अनुसार भारत नृत्य नाटिका पश्चिम नेपालका पहाडी क्षेत्रमा लोकप्रिय रहेको एकालापीय अभिव्यक्तिमा पूर्ण अभिनय गरिने लोक नाट्य हो । नेपालको तराई क्षेत्रमा प्रस्तुत गरिने विदसिया नृत्य नाटिकालाई नाट्य पक्षभन्दा नृत्य पक्ष सशक्त हुने सामाजिक कथानक भएको वियोगान्त लोक नाटकका रूपमा व्याख्या गरिएको छ भने श्यामा चकेवा नृत्य नाटिकालाई नेपालको तराई क्षेत्रका मैथिली समाजमा नारी समूहद्वारा प्रस्तुत गरिने दाजु बहिनीबिचको प्रेम र सद्भावयुक्त संयोगान्त प्रेम कथामा आधारित लोक नाट्यका रूपमा चिनाइएको छ ।

छैटौँ परिच्छेद उपसंहारका रूपमा रहेको छ, जसभित्र अभिनय परम्परामा नृत्य/लोकनृत्यहरूको स्थान, नृत्य/लोकनृत्य र नृत्य नाटिकाको साँस्कृतिक मूल्य, नृत्य र नृत्य नाटिकाको साहित्यिक मूल्य, नृत्यको समाज शास्त्रीय मूल्य शीर्षकहरू दिएर नृत्य, लोकनृत्य र नृत्य नाटिकाहरूको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

प्रस्तुत कृतिको परिशिष्ट भाग आठ खण्डमा विभाजित छ । परिशिष्ट एकमा असंयुक्त हस्तमुद्रा र चित्रहरू, दुईमा संयुक्त हस्तमुद्रा र चित्रहरू तिनमा नृत्य हस्तमुद्राहरूको विधि, चारमा पादमुद्राको परिचय, पाँचमा करणको परिचय र मुद्राहरू, छमा मण्डलको परिचय, सातमा शब्दानुक्रमणिका र आठमा नेपाली लोकनृत्यका चित्रहरू राखिएको छ ।

यसरी प्रस्तुत कृतिभिन्न विषय वस्तुका रूपमा नृत्यको सैद्धान्तिक परिचयदेखि प्रत्येक जातिमा प्रचलित लोकनृत्यहरूको बारेमा विवेचना गरिएको छ, भने नृत्यमा प्रयोग हुने विविध मुद्राहरूको सचित्र विधि अनि विभिन्न जातिमा प्रचलित नृत्यहरूको तस्बिर पनि परिशिष्टमा समावेश गरिएको छ ।

४.४.३ भाषाशैली

प्रस्तुत कृतिमा पराजुलीले सरल सहज भाषको प्रयोग गरेका छन् । तिन पददेखि त्रिचालिस पदसम्मका लामा वाक्यहरूको प्रयोगका क्रममा सरल तथा जटिल दुबै किसिमका वाक्यहरूको उपयोग गरिएको यस कृतिमा तत्सम, तत्भव, आगन्तुक तथा भर्त्ता नेपाली शब्द र नेपाली भाषिकाका शब्दहरूको पनि प्रसस्तै प्रयोग गरिएको छ । संस्कृतका शब्दहरूमात्र नभएर लामा-लामा श्लोकहरूकै प्रयोग गरिएको छ । यसैगरी प्रिमिटिभ एन्ड फोक डान्स, रेसिअल डान्स, सोसियल डान्स, नेसनल डान्स, डेथ डान्स, एनिमल मिम, हन्टिड डान्स, एस्ट्रोनोमिकल डान्स, विटल डान्स, क्लिन्स डान्स, एस्कोटिक डान्स, टाइमिड जस्ता अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दका साथै नेवारी, मैथिली भाषाका शब्दहरू पनि प्रयोग गरिएको प्रस्तुत कृतिमा वर्णनात्मक शैलीको अबलम्बन गरिएको छ ।

४.४.४ प्राप्ति

प्रस्तुत कृतिमा नृत्यका क्षेत्रमा सम्पन्न नभएको अनुसन्धानको नयाँ पाटोलाई प्रकाशमा ल्याइएको छ । नेपाली भाषामा नृत्य विषयका सैद्धान्तिक पुस्तकहरूको अभाव रहेको र हिन्दी तथा अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका पुस्तकहरूलाई आधार बनाएर नृत्य विषयको पठन पाठन गर्नु पर्ने बाध्यता रहेको अवस्थामा पराजुलीले नेपाली लोकनृत्य तथा नृत्य नाटिकाहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी नृत्य सम्बन्धी सैद्धान्तिक आधारहरू प्रस्तुत गरेका छन्, जसबाट नृत्य विषयको पाठ्य पुस्तकको अभावको पूर्ती भएको छ । साथै नेपालभिन्न रहेका विभिन्न जातिमा प्रचलित नृत्यहरूको आधिकारिक र प्रामाणिक परिचय दिइएको प्रस्तुत कृति नेपाली नृत्य संस्कृतिसँग परिचित हुन

चाहने नृत्य शास्त्रका विद्यार्थीहरू, प्राध्यापक, नृत्यका शोधकर्ताहरू र नृत्यसंस्कृतिका अध्येताहरूका लागि यो कृति निकै उपयोगी देखिन्छ ।

४.५ 'साधारण नेपाली' को अध्ययन

'साधारण नेपाली' मोतीलाल पराजुलीले हरि प्रसाद पराजुली र दिनेश घिमिरेको सहलेखनमा त्रिभुवन विश्व विद्यालयद्वारा स्वीकृत शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत तिन बर्से बी.एड. प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा आधारित रहेर तयार गरिएको पाठ्य पुस्तक हो ।

४.५.१ शीर्षक

'साधारण' विशेषण र 'नेपाली' नाम जस्ता दुई पदको संयोजनबाट निर्मित प्रस्तुत शीर्षकको अर्थ सामान्य तथा सरल नेपाली भन्ने हुन्छ । यस कृतिभित्र नेपाली विषयका लागि आवश्यक सामान्य कुराहरू अर्थात् भाषिक सिप, बोध, अभिव्यक्ति, व्याकरण, कृति समीक्षा जस्ता पक्षहरू प्रस्तुत गरिएको हुँदा कृतिभित्र समाविष्ट विषय वस्तु अनुरूप शीर्षक उचित देखिन्छ ।

४.५.२ विषय वस्तु

प्रस्तुत पाठ्य पुस्तकभित्र समाविष्ट विषय वस्तुलाई व्याकरण, पठन बोध र अभिव्यक्ति तथा कृति समीक्षा गरी तिन खण्डमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो खण्डलाई सात वटा एकाइमा विभक्त गरेर नेपालीको व्याकरणसँग सम्बन्धित अक्षर संरचना, वर्ण विन्यास, शब्द वर्ग तथा शब्द रूपायन, शब्द निर्माण, वाक्यान्तरण आदि जस्ता व्याकरणिक पक्षसँग सम्बद्ध नियमहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने दोस्रो खण्डलाई तिन वटा एकाइमा विभक्त गरेर बोध, शब्द भण्डार, बुँदा टिपोट, संक्षेपीकरण तथा विस्तृतीकरण, पत्र रचना तथा अनुच्छेद, निबन्ध र प्रतिवेदन लेखन जस्ता विषय वस्तुहरू नमुना अभ्यास सहित प्रस्तुत गरिएको छ । यसैगरी तेस्रो खण्डमा पाठ्यक्रममा उल्लिखित विभिन्न साहित्यिक विधाका मूलपाठ सहित तिनको समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.५.३ भाषाशैली

सरल, सहज र सजिलै बुझ्न सकिने भाषाको प्रयोग गरिएको यस पाठ्य पुस्तकमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक शैली अपनाइएको पाइन्छ ।

४.५.४ प्राप्ति

यस पाठ्य पुस्तकमा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको व्याकरण, बोध रचना तथा कृति समीक्षासंग सम्बद्ध सबै पक्षको आवश्यकता अनुरूप नियमहरू तथा नमुना अभ्यास सहित सरल र स्पष्ट रूपमा विवेचना गरिएकाले सम्बन्धित पाठक तथा विद्यार्थीहरूका लागि यो पाठ्य पुस्तक उपयोगी देखिन्छ ।

४.६ 'नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा' को अध्ययन

प्रस्तुत कृति मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्र देव गिरीको सहलेखनमा तयार पारिएको हो । त्रि.वि.पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले निर्धारण गरेको मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातक तह दोस्रो वर्षको ऐच्छिक नेपाली विषयको तेस्रो पत्रको आधिकारिक पुस्तकका रूपमा त्रि.वि.नेपाली विषय समिति र नेपाली केन्द्रीय विभागकातर्फबाट पनि स्वीकृति प्राप्त गरी वि.सं. २०६८ मा साभा प्रकाशनबाट प्रथम संस्करण प्रकाशित गरिएको हो ।

४.६.१ शीर्षक

प्रस्तुत कृतिको शीर्षक 'नेपाली', 'लोक', 'साहित्य' मा षष्ठी विभक्ति लागेर बनेको भेदक विशेषण साहित्यको र 'रूपरेखा' जस्ता चार वटा नामिक पदहरू मिलेर पदावलीगत संरचनामा तयार भएको छ, जसको सामान्य अर्थ नेपाली लोक साहित्यको स्वरूप भन्ने हुन्छ । यस कृतिभित्र लोक साहित्यको सैद्धान्तिक स्वरूपका साथै लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूलाई अलग अलग उपशीर्षकहरूमा राखेर तिनको विश्लेषण गरिएको छ । यस कारण विषय वस्तु अनुसार यस कृतिको शीर्षक उपयुक्त देखिन्छ ।

४.६.२ विषय वस्तु

नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा कृतिमा जम्मा छ, वटा अध्यायमा विभाजन गरेर विषय वस्तु प्रस्तुत गरिएको छ, जसमध्ये पहिलो, चौथो, पाँचौं र छैटौं अध्यायको तेस्रो शीर्षक मोतीलाल पराजुलीद्वारा लेखिएको कुरा पाठ्य पुस्तकमा स्पष्ट पारिएको छ । यो अध्ययन मूलतः मोतीलाल पराजुलीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वमा केन्द्रित रहेकाले यहाँ पराजुलीद्वारा लेखिएको खण्डको मात्र विवेचना गरिएको छ ।

यस कृतिको पहिलो अध्याय अन्तर्गत 'लोक साहित्य सिद्धान्त' शीर्षक राखिएको छ । यस शीर्षकभित्र लोक साहित्य परिचय र परिभाषा, लोक साहित्य र लिखित साहित्य, लोक साहित्यको विधा वर्गीकरण, लोक साहित्यका विशेषता, नेपाली लोक साहित्यको रचना सङ्कलन र अध्ययन विश्लेषण जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर नेपाली लोक साहित्यका सम्बन्धमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । लोक साहित्य परिचय र परिभाषा उप शीर्षकभित्र लोक साहित्यको व्युत्पत्तिगत आधार र त्यसबाट निष्पन्न शाब्दिक अर्थका साथै विभिन्न पाश्चात्य तथा भारतीय र नेपाली विद्वान्हरूले लोक साहित्यका सम्बन्धमा प्रस्तुत गरेका परिभाषाहरूलाई समेट्दै निष्कर्षका रूपमा लोक साहित्यलाई यसरी चिनाइएको छ : "लोक जीवनका सुख-दुख, रीति-रिवाज, आस्था-निष्ठा एवम् परम्परागत तत्त्वहरू विद्यमान रहेका काल्पनिक एवम् मौखिक कलात्मक अभिव्यक्ति लोक साहित्य हो, यसमा सामूहिक अवचेतनका भावहरू विद्यमान हुन्छन् तथा लोक मानसका भावहरू मौखिक साहित्यका माध्यमबाट प्रकट हुन्छन् । लेख्य साहित्यका विविध विधाहरू सरह यसमा पनि लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोक नाटक, लोकोक्ति आदि विविध विधाहरू रहेका हुन्छन् । मौखिक अभिव्यक्तिको समष्टि स्वरूप लोक साहित्य हो ।" लोक साहित्य र लिखित साहित्य उपशीर्षकभित्र यी दुईबिचका भिन्नताहरू केलाइएको छ भने लोक साहित्यको विधा वर्गीकरणभित्र लोक साहित्यलाई यथार्थ वर्गीकरण र आदर्श वर्गीकरण गरी दुई किसिमबाट वर्गीकरण गरेको देखाइएको छ । लोक साहित्यका सर्जक वा संवाहकहरूद्वारा स्थानीय प्रभाव अनुसार विभिन्न नाम दिएर गरिएको लोक साहित्यको विधा वर्गीकरणलाई यथार्थ वर्गीकरण भन्न सकिन्छ भन्दै पराजुलीले यस्तो वर्गीकरणमा पारिभाषिक शब्दहरूको

प्रयोग नगरिएको र स्थानीयताको प्रभावले गर्दा यसले मानक रूप लिन नसकेको टिप्पणी गर्दै आदर्श वर्गीकरणलाई लोक साहित्यको विधा वर्गीकरणको मानक वर्गीकरणको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । लोक साहित्यका अध्येता वा विश्लेषहरूले लोक सामग्रीको अध्ययन गरी तिनका विभेदक तत्त्वहरू केलाएर गरेका वर्गीकरणलाई आदर्श वर्गीकरण भनिन्छ, ^{१६} पराजुलीले परम्परित धारणा अनुरूप गरिएको लोक साहित्यको विधा वर्गीकरणमा कुनै विधालाई छुटाएको तथा कुनै दुई अलग विधालाई एउटै विधामा समेटिएको टिप्पणी गर्दै संरचना, प्रस्तुतीकरण, र भाषिक स्वरूपका आधारमा लोक साहित्यलाई लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोक कविता, लोक काव्य, उखान, टुक्का, गाँउखाने कथा, लोक प्रहसन र लोक नाटक गरी दस वटा विधामा वर्गीकरण गरेका छन् । लोक साहित्यका विशेषता उपशीर्षकभित्र श्रुति स्मृति परम्परा, सामूहिकता, गतिशीलता, लोकप्रियता, विषय तथा विधागत विविधता, संस्कृतिको संवाहक जस्ता लोक साहित्यका सबै विधामा पाइने साभ्ना विशेषताहरूलाई लोक साहित्यको विशेषताका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । नेपाली लोक साहित्यको रचना, सङ्कलन र अध्ययन विश्लेषण उपशीर्षकभित्र चूडामणि बन्धु तथा धर्मराज थापा र हंशपुरे सुवेदीद्वारा गरिएको नेपाली लोक साहित्यको विकास परम्पराको काल विभाजन सम्बन्धी सङ्केत गर्दै पराजुलीले प्रारम्भदेखि १९०० सम्म पृष्ठभूमि काल, १९०१ देखि २०२३ सम्म लेखन, सङ्कलन र प्रकाशन काल र २०२४ देखि हालसम्म अध्ययन अनुसन्धान काल गरी तिन चरणमा विभाजन गरी पृष्ठभूमि काललाई ई.पू.४००० देखि छैटौं शताब्दीसम्म पूर्वाद्ध चरण (संस्कृत र प्राकृत वाङ्मय काल) र छैटौं शताब्दीदेखि १९०० सम्म उत्तराद्ध चरण गरी दुई उपचरणमा तथा लेखन, सङ्कलन र प्रकाशन काललाई १९०१ देखि १९९५ सम्म पूर्वाद्ध चरण र १९९६ देखि २०२४ सम्म उत्तराद्ध चरण गरी दुई उपचरणमा विभाजन गरेर विस्तृत रूपमा विश्लेषण गरेका छन् ।

चौथो अध्याय अन्तर्गत 'लोककथा' शीर्षक राखेर त्यसभित्र लोक कथा: परिचय र परिभाषा, लोककथाको विधागत स्वरूप, लोककथा र लिखित कथा, लोककथाका

^{१६} मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्र देव गिरी, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन, २०६८) पृ.८

विशेषताहरू, लोककथाका तत्त्वहरू, लोककथाको वर्गीकरण जस्ता विभिन्न उपशीर्षकमा लोककथाको विश्लेषण गरिएको छ । पराजुलीका अनुसार लोककथाहरू लघुतम रूपदेखि बृहत रूपसम्मका हुन्छन् र जस्ता रूपको भए पनि तिनको आख्यान संरचना आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा कुनै बिचार वा सन्देश बोकेर कलात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ । लघुतामा पनि पूर्णता र विशालताभिन्न पनि सरलता र सहजता लोककथाका विभिन्न स्वरूपका विशिष्टता हुन् ।^{३७} लोककथाको वर्गीकरणका सन्दर्भमा विभिन्न पाश्चात्य विद्वान्हरू तथा नेपाली लोककथाका अध्येता तुलसी दिवस र चूडामणि बन्धुले गरेका लोककथाको वर्गीकरणको सङ्केत गर्दै पराजुलीले उद्देश्यगत आधार र विषयगत आधार गरी लोककथालाई दुई आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । पराजुलीका अनुसार उद्देश्यको आधारमा लोककथाहरू पौराणिक लोककथा, मनोरञ्जनमूलक लोककथा र शैक्षिक प्रयोजनका निम्ति निर्मित लोककथा गरी तिन किसिमका हुन्छन् भने विषयगत आधारमा पौराणिक लोककथा, अनुश्रुतिमूलक लोककथा, सामाजिक लोककथा र अतिरञ्जित लोककथा गरी चार किसिमका हुन्छन् । यसरी लोककथालाई विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गरेपछि यस अध्यायको अन्त्यमा पौराणिक कथा, मनोरञ्जनमूलक (परीकथा) कथा र नीति कथाका वर्गमा पर्ने तिन वटा कथाको मूल पाठ दिएर कथा तत्त्वका आधारमा तिनको विश्लेषण पनि गरिएको छ ।

पाँचौं अध्याय अन्तर्गत 'लोक नाटक' शीर्षक राखिएको छ । यसभित्र लोक नाटकको परिचय, विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका लोक नाटक सम्बन्धी परिभाषाहरू नाटक र लोक नाटक बिचको भिन्नता प्रस्तुत गरिएको छ । साथै लोक साहित्यका विभिन्न व्याख्याताहरूले देखाएका लोक नाटकको विशेषताहरू तथा तत्त्वहरूको सङ्केत गर्दै नेपाली लोक नाटकका विशेषता तथा तत्त्वहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा मङ्गल गान, आनुष्ठानिकता, साँस्कृतिक पृष्ठभूमिको कथा वस्तु, चरित्र द्योतक पात्रको प्रस्तुति, उद्देश्यमूलक प्रस्तुति, सङ्गीतात्मकता, एकल तथा सामूहिक अभिनय, नृत्य गुणको प्रधानता र अभिनय गुणको न्यूनता, खुला रङ्गमञ्च तथा दृश्य

^{३७} पूर्ववत्, पृ.१७५

विधान, लोकशैली र लोकशील्यको प्रस्तुति, सन्दिग्ध ऐतिहासिकता, स्थानीयता जस्ता विशेषताहरू र कथानक, पात्र, परिवेश, द्वन्द्व, संवाद, भेषभुषा, उद्देश्य, सङ्गीत, भाषाशैली जस्ता तत्त्वहरू समावेश गरिएको छ । यसैगरी लोक नाटक सम्बन्धी अन्य विद्वान्हरूले गरेका वर्गीकरणको सङ्केत गर्दै नेपाली लोक नाटकलाई प्रयोजनगत, नाट्य तत्त्वगत, विषयगत गरी तिन आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ र श्री कृष्णलीला घाटु, रामायण बालन, नचरी, सोरठी जस्ता लोक नाटकहरूको मूलपाठ दिएर विवेचना गरिएको छ ।

छैटौँ अध्यायको तेस्रो शीर्षक अन्तर्गत 'गाउँखाने कथा' राखिएको छ । यहाँ गाउँखाने कथालाई लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये लोकोक्ति, अन्तर्गत पर्ने एक प्रमुख उपविधाका रूपमा समावेश गरी त्यसको परिचय तथा विभिन्न विद्वान्हरूले दिएका परिभाषाहरू, विशेषताहरू प्रस्तुत गरिएको छ । वक्ताद्वारा बौद्धिक तवरले प्रस्तुत गरिएको कूट प्रश्न र श्रोताले तार्किक तरिकाले दिने उत्तरको समष्टि नाम गाउँखाने कथा हो । यसको मूल उद्देश्य बुद्धिविलास र मनोरञ्जन दिनु रहेको हुन्छ ।^{१६} प्राचीन समयदेखि बुद्धि विलासका निमित्त प्रयोग गर्दै आएको गाउँ खाने कथालाई हिजोआज प्रचलित हाजिरी जबाफको प्राचीन स्वरूपका रूपमा व्याख्या गर्दै पराजुलीले गाउँ खाने कथाका बौद्धिकता, प्रतीकात्मकता, सङ्क्षिप्तता, मनोरञ्जनात्मकता जस्ता विशेषताहरू औल्याएका छन् भने गाउँ खाने कथालाई परम्परागत र वैज्ञानिक विधिबाट वर्गीकरण गरेका छन् । यस क्रममा लोक व्यवहारमा गाउँ खाने कथाका रूपमा परम्परादेखि प्रचलनमा आएका विभिन्न वर्गीकृत स्वरूपलाई परम्परागत वर्गीकरण नाम दिएर यसभित्र गाउँ खाने कथा, भ्याँगा, घाउटा वा भिट्टा, गौडे कविता गरी चार प्रकार देखाइएको छ भने वैज्ञानिक वर्गीकरणमा संरचना र विषयलाई आधार बनाएर वर्गीकरण गरिएको छ । पराजुलीका अनुसार नेपाली समाजमा वाक्यांश स्तरीय, वाक्य स्तरीय र कविता वा गीत स्तरीय गरी तिन तहमा संरचित गाउँखाने कथा प्रचलित छन् । यसैगरी गाउँ खाने कथामा प्रयोग गरिएको विषयलाई आधार बनाएर हेर्दा नेपाली समाजमा प्रकृति सम्बन्धी गाउँ खाने कथा, जीवजन्तु र तिनका

---

^{१६} पूर्ववत्, पृ. १२४

अङ्ग सम्बन्धी गाउँ खाने कथा, पेसा व्यवसाय सम्बन्धी गाउँखाने कथा र वैज्ञानिक उत्पादन सम्बन्धी गाउँखाने कथा प्रचलित छन् भनेर पराजुलीले चार प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् ।

४.६.३ भाषाशैली

प्रस्तुत कृतिमा एक पल्ट पढ्दा नै सजिलै बुझ्न सकिने बोधगम्य भाषाको प्रयोग गरिएको छ । कतै कतै संस्कृत तथा अंग्रेजी भाषाका शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । तिनचार पदका छोटो वाक्यदेखि एकहत्तर पदसम्मका लामा वाक्यहरूका साथै मिश्र तथा संयुक्त वाक्यहरूको पनि प्रसस्तै प्रयोग गरिएको प्रस्तुत कृतिमा मूलतः वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक शैलीको अवलम्बन गरिएको छ भने कतै कतै विवरणात्मक शैली पनि प्रयोगमा आएको देखिन्छ ।

४.६.४ प्राप्ति

प्रस्तुत कृतिमा लोक साहित्यको सैद्धान्तिक स्वरूपसँगै नेपाली लोक साहित्यका विविध विधालाई तत्त्व तथा प्रवृत्तिगत आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । विभिन्न पत्र पत्रिकामा छरिएर रहेका तथा विभिन्न सङ्कलक तथा अन्वेषकहरूबाट सङ्कलन गरिएको विविध पाठ्य सामग्रीहरू पनि यहाँ समावेश गरिएको छ, जसले गर्दा लोक साहित्य सम्बन्धी अध्ययन गर्न चाहने पाठकहरूका लागि यो कृति निकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । साथै प्राध्यापक र अनुसन्धाताहरूका लागि पनि यो कृति सहायक तथा सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा उपयोगी मानिएको छ ।

४.७ फुटकर रचनाको विश्लेषण

मोतीलाल पराजुलीले सङ्ग्रहदेखि इतरका अन्य फुटकर रचनाको पनि सिर्जना गरेका छन् । सङ्ग्रह प्रकाशनमा मात्र तल्लीन रहेका उनले एक कविता र एक निबन्धात्मक फुटकर रचनाको सिर्जना गरेका छन् । यहाँ उनका ती दुई रचनालाई क्रमशः अध्ययन गरिएको छ ।

४.७.१ 'मेरो प्रजातन्त्र' कविताको विश्लेषण

प्रस्तुत कविता जनमत दैनिक पत्रिका (वि.सं. २०५४/१२/५ बुधवारमा प्रकाशित भएको हो । पराजुलीको कविता यही एउटा मात्र प्रकाशित भएको छ । यस कवितालाई निम्न अनुसार विश्लेषण गरिएको छ :

४.७.१.१ शीर्षक

'म' सर्वनाममा सम्बन्ध वाचक षष्ठी विभक्ति 'रो' लागेर बनेको मेरो भेदक विशेषण र प्रजातन्त्र भेद्य विशेष्यको मेलबाट पदावलीगत रूपमा बनेको यस कविताको शीर्षक वाच्यार्थक रहेको छ । यस कवितामा प्रजातन्त्रलाई नेपाली परिप्रेक्ष्यमा विभिन्न रूपमा चर्चा गरिएको छ । यसरी शीर्षक र केन्द्रीय भावविच तालमेल रहेकाले शीर्षक उपयुक्त देखिन्छ ।

४.७.१.२ विषय/भाव

यस कवितामा देशमा भर्खर आएको प्रजातन्त्र प्रणालीमा भएको बेथितिप्रति व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ । सबै जनता समान हुनु पर्छ, जनताको हकहित सुरक्षित हुनु पर्छ भनेर सयौं युवकहरूको बलिदानीबाट ल्याइएको प्रजातन्त्र अवसरवादी नेताहरूका लागि मात्र प्रजातन्त्र भएको र सर्व साधारण जनताहरूका लागि गरिबी मूल्यवृद्धि जस्ता समस्याहरू बढाएको भाव व्यक्त गरिएको छ । नेताहरूले इमान्दारीता भन्दा शक्ति र सत्तामा ध्यान दिएर कुर्सीका लागि तानातान गर्ने, भौतिक सुखसुविधातर्फ आकर्षित हुने गरेकाले प्रजातन्त्रको अनुभूति हुन नसकेको र भर्खरै आएको प्रजातन्त्रले धुन्धुकारीको रूप लिएकाले नेपाली जनताको हित विपरीत भएकाले त्यस्तो प्रजातन्त्रको अन्य विकल्प छैन त भनेर प्रश्न गर्दै जनताका लागि यस्तो प्रजातन्त्र उपयुक्त हुन नसक्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।

४.७.१.३ संरचना र भाषाशैली

यो कविता शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएको छ । यसमा चारचार पाउका जम्मा पाँच वटा श्लोकहरू रहेका छन् । प्रत्येक श्लोक आफैमा पूर्ण हुँदै मुख्य भावसँग समन्वित भएका छन् । सरल भाषा र व्यङ्ग्यात्मक शैलीको प्रयोग भएको यस कवितामा धेरैजसो तद्भव शब्दको प्रयोग गरिएको छ भने 'रडक' 'कर्म', पीठ जस्ता तत्सम र डलर, पजेरो जस्ता आगन्तुक शब्दको पनि प्रयोग गरिएको छ । चार वटा श्लोकका प्रत्येक पाउको अन्त्यमा 'छ, रे,' को आवृत्तिले कवितामा भाषिक मिठास थपेको छ । अन्तिम श्लोकमा प्रश्नात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ ।

४.७.१.४ प्रतीक र अलङ्कार

यस कवितामा विभिन्न प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा प्रत्येक पाउका अन्त्यमा पदको आवृत्तिले अन्त्यनुप्रास शब्दालङ्कारको सिर्जना गरेको छ । गरिबी, परी, धुन्धुकारी आदिलाई प्रजातन्त्रको प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

४.७.२. 'आदत' निबन्धको विश्लेषण

४.७.२.१ विषय वस्तु

यस निबन्धमा आदतले मानिसलाई जस्तोसुकै कामतर्फ पनि उन्मुख गराउन सक्ने कुरालाई मुख्य विषय वस्तु बनाइएको छ । एउटा भद्र मानिसले कुरूप बौलाहीलाई भुडी बोकाउनु, फोहोरको चुना टिपेर सुर्तीमा मोलेर खानु, जुवा खेल्ने आदतले सम्पत्ति रित्तिँदा पनि मकैको गेडालाई खालमा राखेर जुवा खेल्नु, नेताको भाषण गर्ने आदतले गर्दा घर परिवार, चिनजानका व्यक्ति सबैलाई भाषण सुनाउँदै हिँड्नु आदि प्रसङ्गबाट आदतले मानिसलाई बसमा पार्ने हुनाले मानिसले अरुलाई तथा आफैलाई पनि हानी पुऱ्याउने जस्तोसुकै निम्न कार्यहरू पनि गर्ने गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । आदत नराम्रो कुराको मात्र नहुने र राम्रो कुराको पनि आदत बसाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई देखाउन देवकोटा, घिमिरे, टैगोर, शेर्क्सिपयर, पिकासो, मंगेसकर, माइकल ज्याक्सन आदि व्यक्तिहरूको उदाहरण प्रस्तुत गर्दै राम्रो आदतबाट

संसारमा अरुलाई मनोरञ्जन दिँदै आफ्नो पनि कीर्ति राख्न सकिने कुरा विषय वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.७.२.२ भाषाशैली

यस निबन्धमा सरल सहज भाषाको प्रयोग गरिएको छ । संवादात्मक र वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको यस निबन्धमा सरल तथा जटिल दुबै किसिमका वाक्यको प्रयोग भएको छ साथै अधिकांश तद्भव शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न प्रसङ्गको प्रयोगबाट निबन्धलाई रोचक बनाइएको छ ।

४.७.२.३ उद्देश्य

आदत बानीको विकसित रूप हो । मानिसले कुनै वस्तु वा बानीको वशमा नपरी वस्तु वा बानीलाई आफ्नो वशमा राख्न सक्नु पर्छ भन्ने उद्देश्य यस निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै आदत राम्रो वा नराम्रो दुबै किसिमको हुने कुराको उल्लेख गर्दै नराम्रो आदतले व्यक्ति, समाज सबैलाई नोक्सान गर्ने हुँदा नराम्रा आदतलाई त्यागेर राम्रा आदत बसाउनु पर्ने कुरा उद्देश्यको रूपमा आएको छ ।

४.८. लोककथा सङ्ग्रहहरूको अध्ययन

४.८.१. 'बुद्धिमान पुरुष' सङ्ग्रहको अध्ययन

मोतीलाल मराजुलीद्वारा विभिन्न क्षेत्रबाट नेपाली लोककथाहरू सङ्कलन गरेर वि.सं. २०५९ मा 'धर्मात्मा राजा' शीर्षकमा पश्चिमाञ्चल वाङ्मय प्रतिष्ठान, पोखराबाट प्रकाशित गरिएको लोककथा सङ्ग्रहलाई वि.सं. २०६५ मा नेपाली लोककथा सङ्ग्रह शृङ्खला १ देखि ४सम्म प्रस्तुत गर्ने क्रममा शृङ्खला एकको रूपमा नयाँ शीर्षक दिएर 'बुद्धिमान पुरुष' प्रकाशित गरिएको हो । यस सङ्ग्रहको आरम्भमा लोककथामो सामान्य परिचयका साथै विशेषताहरूको व्याख्या गरिएको छ । कास्की, स्याङ्जा, तनहुँका विभिन्न क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएका बिस वटा कथाहरू समावेश

गरिएको छ र अन्त्यमा कथा सङ्कलन गरिएको स्थान तथा कथा वाचकको नामको सूची राखिएको छ । यहाँ यस सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूको सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

४.८.१.१ कालजित

यस कथामा कुनै गाउँमा एउटा अजङ्गको राक्षसले प्रत्येक दिन एक जना मान्छे र एक मुरी अन्न खाएर गाउँलेहरूलाई त्रासमा पारेको र यही त्रासले घर छाडी भागेर माइतमा बसेकी दोजिया आइमाईबाट जन्मेको कालजित नाम गरेको केटो आफ्नो गाउँमा गएर त्यो राक्षसलाई मारेर गाउँलेलाई त्रासमुक्त गराई आफू पनि आफ्नी आमालाई लिएर त्यहीं आफ्नो घरमा आरामसाथ बसेको कथा वस्तुलाई समेटिएको छ ।

४.८.१.२ गुरौ

यस कथामा एउटा तान्त्रिक बुढाको कथा प्रस्तुत गरिएको छ । एउटा तान्त्रिक बुढाले तन्त्र विद्याको शक्तिले गरेको कामको वास्तविकता परिवार तथा गाउँलेले नबुझेर त्यो बुढा र उसकी बुढीलाई गाउँ निकाला गरेको केही समयपछि ती बुढाबुढी मरेर ती दुईको प्रेतात्माले गाउँमा उपधो गरेको र अर्को तान्त्रिकले त्यस बुढाको वास्तविकता बताएर बाजे बज्यैका रूपमा ती दुई प्रेतात्माको पूजा गरेपछि गाउँमा भएको आतङ्क शान्त भएको कुरालाई यहाँ कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.३ चार पैसाको उपयोग

यस कथामा कुनै देशमा राजा एकदिन जनताको पिर मर्का बुझ्न गाउँमा गएको समयमा एउटा किसानले आफूले परिश्रम गरेर कमाएको चार पैसाको उपयोगका बारेमा लगाएको अर्थबाट प्रभावित भएर जसले चार पैसाको उपयोगको अर्थ लगाउँछ, त्यसलाई आफ्नी छोरी दिने घोषणा गरे बमोजिम गोठालाले चतुःपञ्चाङ्गपूर्वक अर्थ लगाउँदा राजा सन्तुष्ट भएर इनाम स्वरूप आधा राज्य दिएर राज कुमारीसँग विवाह पनि गरि दिएको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.१.४ जननी राजा

यस कथामा चराको प्वाँखबाट बनेको चोलो लगाउने रानीको इच्छा पुरा गर्न भनी चराको प्वाँख खोज्न बारम्बार जङ्गल गएका राजालाई जंगलका चराहरूको राजाले सयौं जीवलाई दुःख दिएर आफ्नो सानो स्वार्थमा भुल्नु जननी गुण हो । त्यसैले तपाईं मर्दको रूप र जननी गुण भएको राजा हुनु हुँदो रहेछ । राजा भएर त आफ्नो स्वार्थ भन्दा जनताको खुसीमा ध्यान दिनु पर्छ भनेर सम्झाएपछि राजा यस्तो स्वार्थी बुद्धि त्यागेर पापबाट मुक्त भएको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.१.५ जोगीको कथा

यस कथामा एउटा धर्मात्मा र ज्ञानी जोगीले आफ्ना दुई चेलाहरूसँग गाउँ घुमेर मागी खाने क्रममा चौतारामा भेटेको धन लिएर आनन्दले जीवन बिताउने चेलाको प्रस्तावलाई धनमा काल लुकेको हुन्छ भनेर अस्वीकार गर्नाले तिनीहरू बाँच्न सफल भएको र धन कमाउन भनी हिँडेका चार जनाको त्यही धनका कारण मृत्यु भएको कथा वस्तुलाई समेटिएको छ ।

४.८.१.६ ठगको कथा

यस कथामा एउटा ठगले आफ्ना बालक कालका तिन जना साथीलाई भेटेर खुसीको नाटक गरी यस्तो भएको खुसियालीमा सँगै बसेर खिर खाउँ भनेर प्रस्ताव राख्छ र सपना देखेको नाटक गरेर साथीहरू निदाएको समय आफूले मात्र सबै खिर खाइ दिन्छ । यसरी एउटा ठग्ने बानी लागेको मानिसले साना कुरामा पनि ठग बुद्धि नै लगाउँछ भने कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.७ ठग ज्योतिष

यस कथामा राज कुमारीको लावण्यबाट मुग्ध भएको ठग ज्योतिषले ठगबुद्धि लगाएर राज कुमारी आफ्नो हात पार्न लाग्दा आफ्नै ज्यान गुमाउनु परेको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.८ तिन उपदेश

यस कथामा कुनै समयमा राजाले रानीको भनाइमा लागेर आफ्नो इमान्दार र निर्दोष नोकरलाई मृत्युदण्ड दिन्छन् । मर्ने बेलामा त्यस नोकरले अर्को जन्ममा राजालाई बदला लिने वाचा गर्छ । केही समयपछि राजारानीको पनि मृत्यु हुन्छ । तिनै जनाले अर्को जन्म लिन्छन् । नोकर सर्पका रूपमा जन्मन्छ । राजारानी राजरानीकै रूपमा जन्मन्छन् । एक दिन विना ठेगानाको पत्रमा तिन वटा उपदेश लेखिएर आउँछ । यसरी आएको तिन उपदेशको समय अनुसार उपयोग गर्दा अघिल्लो जन्ममा नोकरले दिएको श्रापबाट मुक्त भएर राजा बाँच्न सफल भई आनन्दले राज्य सञ्चालन गरेर बसेको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.१.९ दृष्टि दोष

यस कथामा धर्मराज र दुर्योधनलाई श्री कृष्णले पापी र धर्मात्मा मान्छे खोज्न पठाउँदा एउटाले पापी मान्छेमात्र र अर्काले धर्मात्मा मान्छेमात्र भेटेपछि कृष्णले दृष्टि तिन किसिमको हुने र राजनीतिमा समदृष्टिको प्रयोग गरी गुण र दोष केलाएर काम गर्न सकेमात्र सफल भइन्छ भनेर दुई भाइलाई दिएको उपदेशलाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.१० धर्मात्मा राजा

यस कथामा एक धर्मात्मा राजालाई जोगीले आफ्नो धर्म र धन मध्ये एक चिज दिने वाचा गराएपछि धर्म नछाडेर आफ्नो धन र राज्य जोगीलाई दिई आफ्ना दुई छोरा र रानीलाई लिएर राजा तीर्थ घुम्न हिँड्छन् । बाटामा अनेक विघ्न पर्छ र सबैको विछोड हुन्छ । आफ्ना परिवारको पत्तो नपाएपछि जोगीको भेषमा रहेका राजाले आफ्ना मितबाट राज्य पाउँछन् र राज गरेर बस्छन् । धेरै समयपछि राजाले गरेको यज्ञमा रानी र राज कुमारहरूको एकै ठाउँमा भेट हुन्छ र सबै परिवार आनन्दपूर्वक राज्य सुखभोग गरेर बस्छन् । यसरी धर्म आफूसँग भए भौतिक सुखपछि पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ ; त्यसैले धर्म छाड्नु हुँदैन भन्ने उपदेशमूलक कथा वस्तु यहाँ समेटिएको छ ।

४.८.१.११ नागकन्या

यस कथामा गाई पालन गरेर बसेका बाबुआमाको काम सम्हाल्दै बहिनी पालेर बसेको एउटा गोठालाले एक दिन पानी लिन जाँदा सेतो नागबाट लखेटिएर आएकी काली नागिनीलाई बचाउँछ र त्यसका बदलामा नागिनीको सल्लाह अनुसार गोठालाले नागिनीका बुबाबाट एउटा कुकुरको छाउरो लैजान्छ । त्यो कुकुरको छाउरो वास्तवमा नागकन्या हुन्छे र उसले गोठालाको घरको सबै काम गरि दिन्छे । अन्त्यमा त्यही नागकन्याको सहयोगबाट त्यो गोठालो राजा भएर राज्य सुखभोग गरेर बसेको कुरा कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.१२ न्याय

यस कथामा खेतीपातीबाट जीवन धान्न गाढो भएपछि धन कमाउन ल्हासा गएका दाजुभाइले कमाएर ल्याएको सुन छट्टु दाजुको सल्लाहले बाटैमा माटो मुनि गाडेर राख्छन् र घर जान्छन् । केही दिनपछि दाजु एकलै गएर सुन आफ्नो घर लैजान्छ । पछि दुई जना गएर हेर्दा सुन नदेखेपछि भाइले दाजुमाथि शड्का गरेर राजा समक्ष न्याय माग्न जाँदा राजाले विभिन्न उपाय गरेर वास्तविकता पत्ता लगाएर भाइलाई उचित न्याय दिलाई दाजुको भागको सुन राज्यको कोषमा राखिएको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.१.१३ बुद्धिमान पुरुष

यस कथामा एउटा टुहुरो केटाले जीवन सहज बनाउन विवाह गर्छ तर यसको विपरीत उसकी श्रीमतीबाट केही सहयोग नभएर अझ काम थपिएकाले ऊ दिक्क हुन्छ र घरमा पालिएको कुकुर र बिरालोलाई सजाय दिएर बुद्धिमानीपूर्वक दुलहीको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याएर सुखी जीवन बिताउन सफल भएको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.१४ मैते लामा र कुन्टा बोक्सीको कथा

यस कथामा नौ वटी बोक्सीहरूले गाउँलेलाई दिएको दुःखबाट मैते लामाले भारफुक गरी मुक्त गराउने गरेको रिसले ती बोक्सीहरूले मैते लामालाई नै मार्छन् र आफ्नो विद्याको परीक्षण गर्न उसलाई फेरि बचाउँछन् । यसरी बाँचेपछि मैते लामाले आफ्नो गुरूको सहयोगबाट ती बोक्सीहरूलाई मार्न लाग्दा कुन्टा बोक्सी भागेर मैते लामा र उसको गुरूसँग माफी माग्दा उनीहरूले कुन्टालाई आफूले लागभन्दा लाग्ने र छाड् भन्दा छाड्नु पर्छ भनी बाचा बाँधाएर छाडेको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.१५ राज कुमारीको कथा

यस कथामा बाह्र वर्षसम्म पुरुष र सूर्यलाई हेर्न नहुने ब्रत लिएकी राज कुमारी वनविहार गर्न जाँदा तपस्वी ऋषिलाई देखेर ब्रत भङ्ग भई उनै ऋषिसँग विवाह गर्नु पर्ने हुन्छ । तर ऋषिको तेजका कारण उनलाई राज दरबारमा ल्याउन गाह्रो भएपछि हुक्काको पानी छर्केर ऋषिलाई निस्तेज पारी राज दरबारमा ल्याएर राज कुमारीसँग विवाह गराइन्छ । यसरी ऋषिको तपस्या भङ्ग गर्नु परेकामा राज कुमारीले माफी माग्छन् र दुबै जना फेरि तपस्वी बनेर बसेको कुरा कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.१६ लोभी पुरेत र घमण्डी यजमान

यस कथामा एउटा यजमानले पुरोहितको सल्लाह अनुसार जिउँदै स्वर्ग जान प्रशस्त सम्पत्ति खर्च गरेर सप्ताह गर्दा पनि जिउँदै स्वर्ग जाने वातावरण नमिलेपछि यजमान पुरेतसँग रिसाएर ऊसँग बदला लिन कसिएकाले पुरेत भागेर आफ्ना गुरूका शरणमा पुग्दा पनि यजमान पछिपछि गएर अझै जङ्गिएको देखेर गुरूले उनीहरू दुबै जनालाई सँगै राखेर शास्त्रको तत्त्वज्ञान नबुझी घमण्ड र लोभमा परेर काम गर्दा यस्तै नतिजा हुन्छ । त्यसैले शास्त्रको तत्त्वज्ञान बुझेर मात्र काम गर्नु पर्छ र पहिले लोभ र घमण्ड त्याग्नु पर्छ भनेर दिएको उपदेशलाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.१.१७ वैकुण्ठलोक सधैं खाली हुन्छ ।

यस कथामा नारदले वैकुण्ठ लोक खाली देखेर किन खाली भएको भनी विष्णुसँग सोध्दा विष्णुले कोही मानिस पनि वैकुण्ठ आउन नचाहने कुरा बताएपछि नारद विष्णुका कुराको विश्वास नगरी वैकुण्ठ जाने मानिसको खोजीमा हिँड्ने क्रममा एक जना मानिस मात्र वैकुण्ठ जान पाउँ भनी विष्णुको नाम जप्दै गरेको देख्छन् र उसलाई आफूसँगै वैकुण्ठ लैजान्छु भन्दा अनेक बाहना बनाएर आफ्नो मृत्युपश्चात् सर्प तथा किराको जन्म लिएर पनि आफ्नो सन्तानको वरपर बस्न चाहेर वैकुण्ठ जान नमानेपछि नारदले मानिस संसारी मायाजालमा फँसेकाले वैकुण्ठ लोक खाली भएको कुरा बुझी विष्णुसँग क्षमा मागेर अन्तर्धान भएको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.१.१८ सञ्चय

यस कथामा दुई दाजुभाइ हुन्छन् । तीमध्ये दाजु परिश्रमी र सञ्चय गर्ने खालको भएकाले ऊ धनी हुँदै जान्छ र भाइ उरन्ठेउलो र परिश्रम नगरी बुबाले दिएको सम्पत्ति पनि बेच्दै खाँदै गरेर गरिब बन्दै जान्छ र दुई छाक टार्न पनि दिनभरि काम गर्नुपर्ने हुन्छ तर धनी दाजुका परिवार दुब्ला पातला र गरिब भाइका परिवार खाइ लाग्दा हुन्छन् । एकदिन भाइकी दुलहीले नब्बे रूपैयाँको पोको भेटेपछि उनीहरूमा पनि सञ्चय गर्ने लोभ जाग्छ र उनीहरू पनि कमाएको केही पैसा मात्र खानामा खर्च गरेर अरु सञ्चय गर्न थाल्छन् र भाइका परिवार पनि दाजुका जस्तै दुब्लाउँदै जान्छन् यसरी सञ्चय गर्नु भनेको जिउ दुब्लाउने र सम्पत्ति मोटाउने काम हो भन्ने कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.१.१९ सुँगुर पाल्ने बाहुन

यस कथामा स्वयम्पाक्य धर्मनिष्ठ चार जना ब्राह्मणहरू तीर्थयात्रा जाने क्रममा बाटामा वास पर्छ र उनीहरूसँग खाना बनाउने भाँडा नभएकाले नजिकैको घरमा जान्छन् । त्यहाँ सुँगुर, कुखुरा पालेको देखेर त्यस घरको धनीले आफ्नै घरमा खान, बस्न अनुरोध गर्दा पनि नमानेर त्यहाँबाट भाँडा लिएर अनि पर सफा भएको

ठाउँमा गएर खाना बनाउन लाग्दा आफूसँग आगो नभएकाले फेरि त्यही घरमा आगो माग्नु जान्छन् । यस्ता धर्मनिष्ठ भनिएका ब्राह्मणहरूसँग आगो नभएको देखेर अचम्म मान्दै त्यसै घरकी बुहारीले उनीहरूको चुलोमा गएर अग्निहोत्र मन्त्रद्वारा आगो बालि दिन्छन् । यसरी आफू धर्मनिष्ठ विद्वान् ब्राह्मण भएर पनि आगो माग्नु गएको र एउटी स्त्रीले अग्निहोत्र मन्त्रद्वारा आगो बालेको देखेर लज्जित भएर ती ब्राह्मणहरू त्यहाँबाट भाग्छन् । यसरी आफ्नो कर्म पुरा नगरी देखावटी आडम्बरी पन र रुढीमा मात्र धर्म नहुने र आफ्नो कर्म पुरा गर्नु पर्ने कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.१.२० सुनकेसरी मैया

यस कथामा परम्परा विपरीत आफ्नो छोरासँग छोरीको विवाह गरिदिन लाग्दा छोरीका श्रापले बुबा, आमा र दाजुहरू मर्छन् । एउटा बाँकी भएको कान्छो भाइलाई दिदीले सँगै राख्छे । केही दिनपछि भाइलाई पनि एउटी बोक्सी बुढीले आफ्नो फन्दामा पारेर घर लैजान्छे । भोलिपल्ट त्यो केटो भागेर अर्नाहरूको बस्ती भएको निर्जन वनमा पुग्छ र त्यहीँ अर्नाहरूको स्याहार गरी अर्नाहरूको दुध बेचेर प्रसस्त पैसा कमाएर बस्न थाल्छ । पैसा धेरै कमाएपछि सहरका मानिसहरूलाई त्यहीँ काम दिन थाल्छ र काम पाइने भएपछि सहरका सबै मानिसहरू त्यही केटाको गोठ भएको जङ्गलतिर जान थालेकाले सहर शून्य हुन लागेको थाहा पाएर राजा त्यस केटासँग रिसाएर आफ्नो जनतालाई फिर्ता ल्याउन भनी दलबल सहित त्यस केटासँग लड्न जाँदा अर्नाहरूको सहयोगले राजालाई हराएर त्यो केटाले नै राज्य सञ्चालन गरेर बस्न थाल्छ । उता भाइको प्रतिक्रामा बसेकी दिदीले राज कुमारसँग विवाह गरेर बस्छे । धेरै वर्षपछि राज कुमारसँगै दिदी वन विहार गर्न जाँदा भाइको राज्यमा पुग्छन् र दिदी भाइको भेट हुन्छ । लामो समयको विछोडपछि भेट भएकाले दिदीभाइ खुसी भएर सँगै बस्न थाल्छन् । यसरी विभिन्न अति रञ्जनात्मक प्रसङ्गहरूलाई जोडेर कथा वस्तुका रूपमा मनोरञ्जनात्मक तरिकाले यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.२ 'बत्तिस माराको कथा' सङ्ग्रहको अध्ययन

मोतीलाल पराजुलीद्वारा सङ्कलन तथा सम्पादन गरिएका एक्काइस वटा लोक कथाहरूलाई समावेश गरेर पुस्तकाकार रूप दिइएको यो लोककथा सङ्ग्रह शृङ्खला दुईभिन्न गोरखा, स्याङ्जा, कास्की, लमजुङ्का विभिन्न क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएका कथाहरू छन् भने पुस्तकको अन्त्यमा कथा सङ्कलन गरिएको क्षेत्र तथा वाचकको नाम पनि दिइएको छ । यहाँ यस सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूको निम्न अनुसार सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

४.८.२.१ अक्कली राज कुमार

यस कथाभित्र रूपवती, बुद्धिमती एवम् शास्त्रज्ञ राज कुमारीले शास्त्रार्थमा आफूलाई हराउन सक्ने व्यक्तिसँग मात्र विवाह गर्ने प्रतिज्ञा अनुसार नै कालिका देवीबाट मनचिन्ते हतियार पाएको विद्वान् एवम् पराक्रमी राज कुमारसँग राज कुमारीको विवाह भएको कथा वस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.२.२ कपटी गुरु

यस कथाभित्र आफैँले शिक्षा दिएर विद्वान् बनाएको चेलालाई दीक्षा दिने समयमा आफ्नो विद्वतालाई जित्न सक्ने छ भनेर मार्ने षड्यन्त्र गर्ने कपटी गुरु अन्त्यमा आफैँ राजाबाट दण्डित भएर देश निकाला भएको र चेलाले राज कुमारीसँग विवाह गरेर सुखी जीवन बिताएको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.२.३ कल्पवृक्षको फल

यस कथामा एउटा साधु गरिब कामी केटाले आफ्नो मनले चिताएको पुऱ्याइ दिने फल पाएको र त्यो फल लिएर दिनमा तिन वटा कुरा मात्र चिताउनु पर्नेमा त्यो भन्दा बढी कुरा इच्छाएकाले पाएको कुरा पनि गायब भएर ऊ आपतमा परेको विषय वस्तुलाई कथारूप दिइएको छ ।

४.८.२.४ कौडे

यस कथाभिन्न बाबु, छोरा र बुहारीको कथा समेटिएको छ । पशुपंक्षीको भाषा बुझ्ने बुढीले पशुपंक्षीको भाषा सुनेर त्यही अनुसार काम गर्दा उसमाथि अलच्छिनी भन्दै गलत आरोप लगाएर बुढो घर छाडेर हिँड्दा दुःख पाएको र त्यही बुढीले उसलाई अफ्याराबाट छुटाएर घर फर्कने व्यवस्था मिलाएको कथा वस्तु समावेश गरिएको छ ।

४.८.२.५ गर्भे छोरो

यस कथामा गर्भे टुहुरो केटाले गाउँ समाजबाट आड भरोसा तथा इलम नपाएपछि ठग बुद्धि अपनाएर विभिन्न ठाउँमा ठगी गर्दै पैसा कमाएर आफ्नो जीवन व्यवस्थित बनाएको कुरा कथा वस्तुका रूपमा आएको छ ।

४.८.२.६ गुनले गुन खायो म तँलाई खान्छु

मानिस तथा मानवेतर प्राणीलाई पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको यस कथामा बेसुद्धीका कारण बाघको फन्दामा परेको एउटा बटुवा स्यालको चतुःप्याइँले फन्दाबाट मुक्त भएर बाँच्न सफल भएको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.२.७ गोपाल दाइ

यस कथाभिन्न एउटा गरिब चेलाले गुरूको यज्ञप्रति गरेको भक्तिभावबाट प्रसन्न भएर भगवान् गोठालाको रूपमा आएर उसलाई आधा अम्बरा दुध दिएको र चेलाले गुरूको भण्डारमा लगेर खन्याउँदा भण्डार नै भरिपूर्ण भएको अतिरञ्जनात्मक कथा वस्तुलाई समेटिएको छ ।

४.८.२.८ छोरोलाई अर्ती

यस कथामा वृद्धावस्थाका बुबाले आखिरी अवस्थामा छोरोलाई यस्तो काम नगर्नु भनेर दिएको अर्तीको पालना नगरेर परीक्षण गर्न लाग्दा छोरो दुर्घटनामा परेको घटनालाई कथा वस्तुका रूपमा समावेश गरिएको छ ।

४.८.२.९ दुई छट्टुको कथा

यस कथामा अलग अलग गाउँका दुई जना छट्टुको भेट हुन्छ । उनीहरू दुबैले अर्को चाहिँलाई ठग्ने सोचेर दुई जनाले मित लगाउँछन् । आखिरीमा दुबै जना एक अर्काबाट ठगिन्छन् र अबदेखि ठग काम नगर्ने भनेर राम्रा बाटामा लाग्छन् । यसरी दुई जना छट्टुको व्यवहारलाई यहाँ कथाको रूप दिइएको छ ।

४.८.२.१० निसाफ

यस कथाभित्र तिन जना ठिठाठिठीबिचको प्रेमको घटना र दुर्घटना अनि न्यायधिशले सही न्याय दिएको कुरा, सौताका बिचमा हुने कपटपूर्ण व्यवहारबाट निम्निएको जटिल समस्यालाई विवेकी महात्माले विवेकपूर्ण ढङ्गबाट सही निसाफ छिनिदिएको कुरा र एउटा तान्त्रिक मानिसले अर्काकी रूपवती दुलहीलाई तान्त्रिक शक्तिले छल गर्न लाग्दा निसाफ छिन्न सिपालु राजाले तथ्य पत्ता लगाएर सही निसाफ गरेको कुरालाई एकै ठाउँमा राखेर कथारूप दिइएको छ ।

४.८.२.११ पूर्व र पश्चिमका ठगको कथा

यस कथामा सधैं ठगेर खाने गरेकाले गाउँमा कसैले पत्याउन छाडेपछि अर्को गाउँमा गई ठगेर खाने सम्भरेर पूर्व र पश्चिमका ठग अर्को गाउँतिर हिँड्दा बाटामा भेटेपछि उनीहरूबिच भएको ठगपूर्ण व्यवहारलाई मनोरञ्जनात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.२.१२ फेवातालको उत्पत्ति

यस कथामा कास्की जिल्लाको पञ्चासेमा रहेका भँएर र वराह देवता बिच भएको द्वन्द्वमा हारेपछि वराह देवता त्यहाँबाट अन्यत्र बसाइँ सर्ने क्रममा फेवातालको उत्पत्ति भएको र वराहको मन्दिरमा वराह नबसेर उनकी छोरी वाराही बस्ने किम्बदन्तीलाई कथारूप दिइएको छ ।

४.८.२.१३ बत्तिसमाराको कथा 'क'

यस कथामा बत्तिस वटा माखा एकै पटक मारेकाले बत्तिसमारा नाम राखेर घुम्न हिँडेको सामान्य केटाले बाटामा भेटिएका भालु, राक्षस जस्ता जीवलाई बुद्धि लगाएर बिना हतियार पराजित गर्छ र अर्को देशमा उपधो मच्चाएका दुई वटा राक्षसलाई पनि मारेर राजाको घोषणा अनुसार राज कुमारीसँग विवाह गरी आधा राज्यमा राज गरेर बसेको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.२.१४ बत्तिसमाराको कथा 'ख'

यस कथामा एकै पटकमा बत्ती वटा माखा मारेकाले बत्तिसमारा नाम राखिएको एउटी विधुवाको छोराले गाउँलेको बाली खाएर उपधो मच्चाउने बाँदरका बथानलाई गाउँ निकाला गर्ने, मान्छे खाएर गाउँलेलाई त्रसित बनाएको बाघ मार्ने, गाउँमा तहल्का मच्चाएको हात्ती मार्ने जस्ता काम गर्छ । यसरी एउटा सामान्य केटाले बुद्धि लगाएर बाघ, हात्ती जस्ता बलिया जनावर मारेर गाउँलेलाई नै सुरक्षा दिएको कथा वस्तु यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.२.१५ बुद्धिमती पत्नी

यस कथामा बिहान बेलुका एक एक पाथी चामलको भात खाने दुलाहालाई एक छाकमा एक गाँस खाना घटाएर दुलहीले बुद्धिमानीपूर्ण तरिकाले अरु मानिस सरहको खाना खाने बनाएर राम्रोसँग आफ्नो गृहस्थी सम्हालेको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.२.१६ मन्जुश्रीको कथा

यस कथामा परापूर्व कालमा चिनियाँ धर्मावलम्बी मन्जुश्रीले नागदहको पानी चोभारको डाँडा काटेर निकास गरी त्यहाँ बस्न योग्य बनाएको कुरालाई कथारूप दिइएको छ ।

४.८.२.१७ राजा भर्तृहरिको कथा

यस कथामा विद्वान् अध्यात्मवादी तथा न्यायप्रेमी राजा भर्तृहरिले आफूले ऋषिबाट पाएर रानीलाई राख्न दिएको अमर फल वेश्याका हातमा पर्नाको रहस्य जानेपछि आफूले गरेको गल्तीबाट लज्जित भएकी रानीले आत्महत्या गरेकाले शोक विह्वल भएका राजा भर्तृहरिलाई योगी गोरख नाथले संसारी मोह त्याग्ने सल्लाह दिँदा सो गर्न नसकी आफ्नो आधा आयु रानीलाई दिएर जीवित तुल्याएपछि पनि मनमा शान्ति नभएकाले राजा भर्तृहरि गोरख नाथका चेला बनेर सन्यास मार्गमा लागेको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.२.१८ लङ्गुरे बुढो र लोभी बुढी

यस कथामा बुढोले आफ्नी बुढी खुसी पार्न अरुले गरेको कामको नक्कल गर्दा बुढाबुढी नै भिरबाट लडेर मरेको कथा वस्तुलाई मनोरञ्जनात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.२.१९ साँझले फेला पार्नु

यस कथामा आफ्नो अज्ञानताका कारणले बाघ जस्तो बलवान् जनावरले पनि गधा जस्तो भएर मानिसको भारी बोक्नु परेको र अर्को ज्ञानी बाघबाट वास्तविक ज्ञान पाएपछि उसको पनि अज्ञानताको भ्रम हेरेर गधा रूपबाट मुक्त भएको कथा वस्तुलाई उपदेशात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.२.२० साहस

यस कथामा एउटा चौध पन्ध्र वर्षको केटोले प्रधानमन्त्रीका लागि उमेद्वारका रूपमा राजा समक्ष जाने साहस गरेकाले प्रधानमन्त्री हुन सफल भएको र बुद्धिमानीपूर्ण तरिकाले कार्यभार सम्हालेर राजाबाट राजकाज नै हात पारेको कथा वस्तुलाई समेटिएको छ ।

४.८.२.२१ सुनकेशरी रानी

यस कथामा कुनै देशका राज कुमारले आफ्नो शत्रुका रूपमा रहेको अर्को राज्यकी राज कुमारी सुन केशरीसँग विवाह गर्ने ढिपी गर्दा विभिन्न सङ्कट भेल्दै पशु पक्षीका रूपमा बस्नु परेको र अन्त्यमा कसैको सहयोगले पशुको रूपबाट मुक्त भएर सुन केशरीसँग विवाह गर्न सफल भएको कथा वस्तुलाई अतिरञ्जनात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.३ 'कालीनाग र राज कुमार' कथा सङ्ग्रहको अध्ययन

प्रस्तुत कथा सङ्ग्रह मोतीलाल पराजुलीद्वारा सङ्कलन तथा सम्पादन गरिएका अठार वटा लोककथाहरू समावेश गरिएको सङ्ग्रह शृङ्खलामध्ये तेस्रो सङ्ग्रह हो । गोरखा, स्याङ्जा, कास्की, लमजुङ जिल्लाका विभिन्न ठाउँबाट सङ्कलन गरिएका कथाहरू समावेश गरिएको यस सङ्ग्रहको अन्त्यमा कथा सङ्कलन गरिएको ठाउँ तथा वाचकको नामको सूची पनि राखिएको छ । यस सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूको यहाँ सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

४.८.३.१ अमर दानीको कथा

यस कथामा निसन्तान तर धनाढ्य एउटा दम्पतिले सन्तान प्राप्तिका लागि धेरै दान धर्म यज्ञ गर्दा पनि सन्तान नभएपछि आफ्नो बाँकी भएको सम्पत्ति मितलाई राख्न दिएर तीर्थ यात्रामा गएको र तीर्थबाट फर्केपछि मीतले राख्न दिएको सम्पत्ति मासि सकेकोले तिर्न नसकेर सम्पत्तिका बदलामा दिएका पाँच वटी छोरीहरू लक्ष्मी, भावी सरस्वती, सत्य र मायाका नक्कली रूप भएका र ती पाँच वटी कन्याले मित बुबा र मितिनी आमालाई वरदान दिएर अलप भएको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.३.२ अल्ल्छीले गुमाउँछ

यस कथामा अल्ल्छे र जाँगरिलो दुई वटा जोगीहरूसँगै मागी हिँड्ने क्रममा अल्ल्छे जोगीको भागमा परेको सुनको असर्फी अल्ल्छीका कारण अर्को जाँगरिलो जोगीको

हातमा परेको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गर्दै अल्छीले मानिसलाई सफलतामा पुग्न रोक्छ भने जाँगर, परिश्रम तथा लगनशीलताले सफलतामा पुऱ्याउँछ भन्ने भाव व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

४.८.३.३ कनिके

यस कथामा एउटा केटाले दिनभरि दुःख गरेर पाएको कनिका ल्याएर राखेको ढुङ्गोबाट स्यालले कनिका खाएको देखेर त्यस केटाले स्याललाई पिट्दा केटोको पिटाइबाट बच्न स्यालले केटाको राज कुमारीसँग विवाह गराइदिने वाचा गरे अनुसार विभिन्न जुक्ति गरेर स्यालले त्यस केटाको विवाह राज कुमारीसँग गराउन सफल भएको कथा वस्तु समेटेर मानिसलाई मनोरञ्जन दिने उद्देश्य राखिएको पाइन्छ ।

४.८.३.४ कर्मको फल

यस कथामा एक तपस्वीको केन्द्रीयतामा विभिन्न मानवीय मानवेतर तथा निर्जीव वस्तुहरूको भोगाइ तथा उनीहरूले गरेको गल्तीको प्रायश्चित्त गर्न चाहेको र भगवान्ले उनीहरूलाई मुक्तिको बाटो देखाएर पापमुक्त गरि दिएको कथा वस्तु समेट्दै जो कसैले पनि आफूले गरेको कर्म अनुसारको फल भोग्नु पर्ने र यदि कसैबाट गल्ती भए पनि आफ्नो गल्ती स्वीकार गरेर आफू सुधने मार्गमा लाग्दछ भने ऊ दोषबाट मुक्त हुन्छ र निष्कलङ्क बन्न सक्दछ भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ ।

४.८.३.५ काली नाग र राज कुमार

यस कथामा कुनै दुई देशका राजाहरूको समस्यालाई एउटा राज कुमारले चतुऱ्याइँपूर्वक समाधान गरेको र राज कुमारलाई नाग, मुसा, परेवा जस्ता मानवेतर प्राणीले समस्या सुल्झाउन सहयोग गरेका कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरेर पाठक तथा श्रोतालाई मनोरञ्जन दिने उद्देश्य राखेको पाइन्छ ।

४.८.३.६ कालो वीरको कथा

यस कथामा भगवान् विष्णुले कुनै गाउँमा शक्तिशाली देवताको रूप लिएर बसेको र गाउँलेहरूले कालो वीरका रूपमा हेरेकाले सारा गाउँलेलाई दुख दिँदा अर्को गाउँको जान्नेले भने अनुसार त्यस कालो वीरलाई खोलामा बगाएपछि गाउँमा शान्ति भएको कथा वस्तु समेटिएको छ । कालो वीरलाई खोलामा बगाउन लगेका बेला नारदले हेर्दा केही नहुनु र गाउँले युवकले हेर्दा उसको मृत्यु हुनु जस्ता प्रसङ्ग जोडेर कुनै पनि वस्तुलाई सकारात्मक रूपबाट हेर्नु पर्ने सन्देश दिन खोजिएको छ ।

४.८.३.७ छट्टु भाले

यस कथाभित्र एउटी बुढीको छोरो जस्तै भएर बसेको भालेले एक पैसामा डालाभरि हुने चामल, दाल, नुन, किनेर आफ्नो कानभित्र राखेर ल्याएको, माहुरी र नदीलाई दुई कानमा र आगोलाई पिठ्युँमा बोकेर उनिहरूकै सहयोगबाट राजाकी छोरीसित भालेको विवाह गरेको जस्ता अतिरञ्जित कुराहरूलाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरेर मानिसलाई मनोरञ्जन दिने उद्देश्य राखेको पाइन्छ ।

४.८.३.८ तिन दिदी बहिनी र एक भाइको कथा

यस कथामा तिन जना दिदीहरूलाई राक्षसले कैद गरेर राखेको थाहा पाएर भाइले ती राक्षसहरूको काल रहेको ठाउँ पत्ता लगाई राक्षसलाई मारेर दिदीहरूलाई राक्षसको पञ्जाबाट मुक्त गरेको कुरा कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.३.९ दुष्टको दुष्ट बिचार

यस कथामा एउटा गरीब मानिसको तपश्याबाट ईश्वर खुसी भएर त्यसलाई जे सम्भयो त्यही हुने तर उसका छिमेकीले उसले भन्दा दोब्बर पाउने वरदान दिएको र उसले आफू धनी हुने इच्छा गर्दा छिमेकीहरू ऊ भन्दा दोब्बर सम्पन्न भएको अवस्था देख्दा उसको कुबिचारका कारण यस्तो अवस्थाबाट असन्तुष्ट भएर आफ्नो एउटा आँखा र खुट्टा गुमाएरै भए पनि सबै छिमेकीहरूको विनाश गरी ऊ एकलै रमाएर बसेको

कथा वस्तु समेटेर दुष्ट मानिसले वरदान नै पाए पनि त्यो अभिशाप हुने कुरा व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

४.८.३.१० पचमैयाको कथा

यस कथामा लामो समयदेखि गरिबीको पीडामा बाँचि रहेको मानिस सम्पन्न भएको र त्यस मानिसको माइलो छोरो बाहेक अरु सन्तानबाट सम्पत्तिको दुरूपयोग भएकाले बाबु र माइलो छोरा बाहेक सबै सन्तान र सम्पत्ति विनाश भएको तथा माइलो छोराले वनदेवीहरूसँग विचार पुऱ्याएर वरदान माग्दा सन्तान र सम्पत्ति दुबैबाट सम्पन्न भएको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.३.११ पतीव्रता आइमाई

यस कथाभित्र पण्डितनी र कमिनीको पतीव्रता धर्मको परीक्षा गर्दा गाउँमा सबै आइमाई भन्दा कमिनीको पतीव्रता शक्ति बढी भएकाले उसको हातबाट मात्र ढलेको पिपलको रुख उठेको कथावस्तु समेटेर कुनै पनि मानिस जातले मात्र पवित्र र शक्तिशाली नभएर ऊ भित्रको इमान्दारीता, धर्म, तथा उसबाट भएको कार्यले नै मानिसलाई सानो र ठूलो बनाउँछ भन्ने भाव व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

४.८.३.१२. पापको बुबाको नाम के हो ?

यस कथामा काशीबाट चौध विद्या पढि सकेर विद्यासँगै घमण्ड पनि बोकेर घर फर्किएको विद्वान्ले त्रिकालदर्शी विदुषीले सोधेको पापको बाबुको नाम थाहा नपाएर वेश्याबाट यसको जानकारी लिएको कथा वस्तुलाई समेटेर कुनै पनि मानिस कित्ताबी ज्ञानले मात्र पूर्ण हुँदैन र शिक्षा भन्ने कुरा विद्यालय तथा उच्चकुलीन गुरुबाट मात्र होइन निम्न स्तरका व्यक्तिहरूबाट पनि लिनु पर्दछ भन्ने भाव व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

४.८.३.१३. पुण्डे बिचारीको न्याय

यस कथामा दुई किसानका बिचमा भैंसीको निहुँमा भएको भगडालाई एउटा बिचारीले चतुऱ्याइँपूर्वक प्रमाण जुटाएर सही न्याय दिएको कथा वस्तु समेटर कुनै पनि गम्भीर र महत्त्वपूर्ण काम गर्दा राम्रो बिचार पुऱ्याएर मात्र गर्नु पर्छ अनि प्रमाण पुऱ्याएर मात्र कसैलाई दोषी र निर्दोष ठहऱ्याउनु पर्छ भन्ने भाव व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

४.८.३.१४. बुढीको जुक्ति

यस कथामा एउटा किसानले भूतसँगको वाचामा हारेर भूतको सिकार बन्न लाग्दा उसकी दुलहीले जुक्ति लगाएर उल्टो भूतलाई वाचामा हराएर आफ्नो दुलाहालाई बचाएको कथा वस्तु समेटर मानिसले बुद्धि पुऱ्याएर काम गर्नु भन्ने जस्तै अष्ट्यारा समस्यालाई पनि सुल्झाउन सक्दछ भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ ।

४.८.३.१५. भावीको कथा

यस कथामा एक रातमै धनी भएका देबर देउरानीका रिसले गर्दा जेठानीले आफूले चाहेको तिन कुरा माग्ने अमूल्य वरदान पाउँदा पनि रिसको भोकमा वरदानको दुरुपयोग गर्नाले पहिलेकै अवस्थामा रहनु परेको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.३.१६. रावणको सृष्टि

यस कथामा ब्रह्माबाट देव दानवहरूलाई जित्न सक्ने वरदान पाएको रावणमा सर्वश्रेष्ठ भएँ भन्ने घमण्ड बढनाले ब्रह्माको सृष्टि नै विनाश गरेर आफूले नयाँ सृष्टि गर्ने बिचार लिएर विभिन्न वस्तुको सृष्टि गर्ने क्रममा रामबाट आफ्नी बहिनीको नाक काटिएकाले रामसँग बदला लिन लाग्दा आफ्नो सृष्टि पुरा गर्न नपाउँदै रावणको मृत्यु भएको कथा वस्तु समेटर कसैले पनि आफूले पाएको अवसर र शक्तिको घमण्ड गरेर दुरुपयोग गर्नु भन्ने धेरै टिक्दैन भन्ने भाव व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

४.८.३.१७. सरुमा रानीको कथा

यस कथामा माइती देश नगएको लामो समय भएको भन्दै राजाले भनेको नमानेर ढिपी गरेर राजासहित माइती देश पुगेकी सरुमा रानीकी सानीमाबाट भएको षड्यन्त्रबाट आफ्नो पतिको मृत्यु भएको थाहा पाएर छोरी सरुमा पनि सती गएको थाहा पाएपछि सरुमाका बुबाले आफ्नो दरबारमा आगो लगाएर नदीमा हाम फालेर मरेको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.३.१८ हिम्मतबाट

यस कथामा एउटा सामान्य केटाले बुबाले भने भै काम गर्न नजान्दा बुबाका हातबाट पिटाइ खानु परेकाले घर छाडेर हिँडेपछि विभिन्न समस्या भेल्दै अन्त्यमा ज्यानको बाजी लगाएर एउटा गाउँको राजा हुन सफल भएको कथा वस्तु समेटेर मानिसले कुनै पनि काम हिम्मतका साथ गरेमा अप्ठ्यारो काममा पनि सफल हुन सक्छ भन्ने सार व्यक्त गर्न खोजिएको छ ।

४.८.४ मनचिन्ते औँठीको अध्ययन

प्रस्तुत लोककथा सङ्ग्रह मोतीलाल पराजुलीद्वारा सङ्कलन तथा सम्पादन गरिएका चार वटा लोककथा सङ्ग्रह शृङ्खलामध्ये चौथो सङ्ग्रह हो । उन्नाइस वटा कथाहरूलाई समावेश गरेर पुस्तकाकार रूप दिइएको यस सङ्ग्रहभित्र कास्की, स्याङ्जा, तनहुँ, लमजुङ, गोरखा जिल्लाका विभिन्न ठाउँबाट सङ्कलन गरिएका कथाहरू समावेश गरिएका छन् भने सङ्ग्रहको अन्त्यमा कथा वाचकको नाम तथा कथा सङ्कलन गरिएको क्षेत्रको सूची पनि राखिएको छ । यस सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूको निम्नअनुसार चर्चा गरिएको छ ।

४.८.४.१ एक विद्या चौध चतुऱ्याइँ

यस कथामा राजा सिकार खेल्न जाने वनमा हुने गरेको पानीको समस्या सुल्झाउने राजाज्ञा पाएका मन्त्रीले इनार खन्ने ठाउँ र साइत हेर्न लगाएका

ज्योतिषहरूले शास्त्रले बताए अनुसार काम गर्दा सफल नभएर ज्यान खतरामा परेपछि विभिन्न चतुऱ्याइँ गरेर ज्यान जोगाउन सफल भएको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा समेटिएको छ ।

४.८.४.२ गुणको कदर नहुने ठाउँमा एक रात बास नबस्नु

यस कथामा कुनै एक विद्वान् गुरूले आफ्ना दुई चेलालाई सम्पूर्ण शिक्षा दिइ सकेर दीक्षान्त गरी घर पठाउँदा गुणको कदर नहुने ठाउँमा बस्नु हुँदैन भनेर दिएको अर्तीको पालना नगर्दा ती दुई चेलाहरू विना कसुर सुलीमा चढनुपर्ने अवस्था आएको थाहा पाएर फेरि तिनै गुरू आई विभिन्न उपाय गरेर आफ्ना चेलाहरूलाई बचाएको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.३ चतुर मन्त्रीपुत्र

यस कथामा राज कुमार, मन्त्रीको छोरो र बानियाँको छोरो तिन जना साथी मिलेर बानियाँको छोराको समस्या सुल्झाउन हिँडेका समयमा मन्त्रीको छोरोले राक्षसनीका पन्जाबाट राज कुमारलाई बचाउने, आफ्नो साथीको जारलाई मार्ने, र राज्यको ढुकुटी फोरेर भाग्ने चोरलाई मारेर चोरिएको राज्यको सम्पत्ति संरक्षण गर्ने जस्ता काम गर्दछ । यसरी एकै रातमा विभिन्न पराक्रमपूर्वक काम गरेको देखेर राजा खुसी भएर आफ्नी राज कुमारीको विवाह त्यही मन्त्रीको छोरासँग गरि दिएको कथा वस्तुलाई मनोरञ्जनपूर्ण तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.४ चतुर विद्या

यस कथामा एउटा विद्याप्रेमी बुबाले काशीमा पढ्न पठाएको छोरो पन्ध्र वर्षसम्म पढ्दा पनि चतुर विद्या नपढी आएको भनी फेरि चतुर विद्या पढ्न पठाउँदा बाटामा दुई वटा ठगहरू मिलेर त्यस केटालाई ठग्ने बिचार गरी राखेको प्रस्ताव अनुसार ती ठगहरूलाई नै त्यस केटाले फन्दामा पारी घरको गोठालो बनाउन आफ्नो भारी बोकाएर घर लैजान्छ । यसरी छोरोले समय र परिस्थिति अनुसार काम गरेकाले

बुबाले चतुर विद्यामा पनि छोरो पूर्ण भएको ठानी घर गृहस्थीमा लगाएर राखेको कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.५ जस्तालाई त्यस्तै

यस कथामा बिच्छीले मार्न भनेर लखेटेको सर्पको अनुरोध सुनेर एउटा हलीले सर्पलाई बिच्छीबाट बचाइ दिएपछि सर्पले फेरि त्यही हलीलाई खान भनेर लखेट्दा पर जङ्गलमा पुगेपछि एउटा स्यालले चतुःपार्श्वपूर्वक त्यस सर्पलाई मार्न सहयोग गरेर हलीलाई बचाएको कथा वस्तु समेटेर बैगुनीलाई गुन गर्नु हुँदैन, जस्तालाई त्यस्तै गर्नु पर्छ भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ ।

४.८.४.६ तिन राज कुमार र एक राज कुमारीको कथा

यस कथामा कुनै देशका राजाले अर्को देशकी राज कुमारीसँग भुलिरहने आफ्ना तिन भाइ छोराहरूलाई परदेशमा गएर आफ्नो देशमा नभएको कुरा खोजेर ल्याउन आदेश दिएपछि हिँडेका तिन भाइमध्ये जेठाले दिव्य दृष्टि, माइलाले सञ्जीवनी बूटीबारे ज्ञान र कान्छोले तान्त्रिक विद्या पाएपछि घर फर्कने क्रममा जेठाको दिव्य दृष्टिबाट राज कुमारी मरेको थाहा पाए पछि तिन भाइको ज्ञानको उपयोग गरेर राज कुमारीलाई बचाउँछन् र तिन भाइमा कसले राज कुमारीसँग विवाह गर्ने भन्ने विवाद हुँदा एक जना न्यायधीशको तर्क सङ्गत फैसलाबाट कान्छोले राज कुमारीसँग विवाह गरी आफ्नो दरबार फर्किएको कथा वस्तु समावेश गरिएको छ ।

४.८.४.७ नाबालक राज कुमार र जादु नगर

यस कथामा घरमा सात वटी रानी निसन्तान भएपछि राजाले ऋषिको सल्लाह अनुसार तपस्या गरेर पाएका दिव्य कन्या रानीहरूलाई सुम्पिएपछि त्यस कन्याका कारण राजाबाट पाइने मायामा कमी हुन सक्ने छ भन्ने सम्झेर सात वटी रानीहरू मिलेर त्यस कन्यालाई मार्न भनी गाई गोठमा फालेर राजासँग कन्यालाई गाइले कुल्चेर मायो भनेपछि त्यस गाइलाई वनमा छाडिन्छ र गाइले त्यस कन्यालाई आफूसँगै राखेर हुर्काउँछ र कन्या जवान भएपछि तिनै राजाले त्यस कन्यासँग विवाह

गरी जन्मिएको राज कुमारले जादु नगरको जादुगरले आफ्नो बुबालाई जादुबाट ढुङ्गा बनाएर आफ्नी आमालाई बन्दी बनाएर राखेको थाहा पाएपछि विभिन्न तरहले त्यस जादुगरलाई मारेर आफ्ना बुबा आमाको उद्धार गरेको जस्ता अतिरञ्जित कुरालाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.८ पाखण्डी माहात्मा

यस कथामा देशमा परेको सङ्कट सुल्झाउनका लागि सल्लाह लिन दरबारमा ल्याइएको महात्मा राज कुमारीको सुन्दरता देखेर कामुक भई षड्यन्त्रपूर्वक ती राज कुमारी आफ्नो हातमा पार्न लाग्दा आफ्नो षड्यन्त्रका जालमा आफैं परेर ज्यान गुमाउनु परेको कथा वस्तु प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.९ बुद्धि बल

यस कथामा तीर्थ यात्रामा गएका ब्राह्मण, क्षेत्री र नेवार मिलेर कसैको बगैँचामा पसेर फलफूल खाएको बगैँचा धनीले देखेपछि एकै पटकमा तिन जनालाई सजाय दिन नसक्ने सम्भेर बुद्धिको प्रयोग गर्छ र पहिले ब्राह्मण र क्षेत्रीको प्रशंसा गरेर नेवारलाई पिट्छ, त्यसपछि ब्राह्मणको प्रशंसा गरेर क्षेत्रीलाई पिट्छ, र अन्त्यमा ब्राह्मणलाई पनि पिटेर आफ्नो फलफूल खाएको बदला लिन्छ । यसरी एक जना व्यक्तिले आफ्नो बुद्धिको प्रयोग गरेर तिन जनालाई सजाय दिन सफल भएको कथा वस्तु प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.१० बुहारीको परीक्षा

यस कथामा एक जना धनाढ्य व्यापारीले आफ्नो छोराको विवाह गरेर ल्याएकै दिन छोरालाई बुहारीको बुद्धिको परीक्षण गर्न लगाएर आफूले चाहे अनुसारकी बुहारी नभएको भन्दै अर्की बुहारी ल्याएर परीक्षण गर्छ । त्यो पनि उस्तै भएपछि तेस्रो विवाह गरेर ल्याएकी बुहारीमाथि गरिएको सबै परीक्षणमा सफल भएपछि आफूले चाहे जस्ती बुहारी पाएको भनेर सबै परिवार खुसीसाथ मिलेर बसेको कथा वस्तु प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.११ बुढाबुढीलाई मारन हुँदैन

यस कथामा क्रान्तिकारी युवक राजा भएपछि साठी वर्ष नाघेका बुढाबुढीले काम गर्न नसक्ने र बसेर खाने मात्र गर्दा राज्यले ठुलो नोक्सानी व्यहोर्नु पर्ने सम्भेर साठी वर्ष नाघेका सबै बुढाबुढीलाई मारने उर्दी गर्छन् । देशका सबै बुढाबुढी मारिएको केही सपयपछि देशमा पानी पर्दैन, अनिकाल लाग्छ र राज्यको ढुकुटीमा पनि अन्नको बिउ रित्तिएपछि देशभरि अन्नको बिउ खोजी गर्दै जाँदा एउटा किसानको घरमा बिउ भेटिन्छ । बिउ कसरी जोगाउन सक्यौ भनेर राजाले सोढ्दा आफूले बुबालाई लुकाएर राखेको र बुबाको निर्देशन अनुसार काम गरेकाले बिउ जोगाउन सकेको बताएपछि बुढाबुढी मारन लगाएकामा राजाले पछुतो मान्दै फेरि बुढाबुढीलाई राम्रो पालन पोषण गरेर राख्ने उर्दी गरेर बाँचेको एउटा बुढालाई आफ्नो सल्लाहाकार बनाएर राखेको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.४.१२ बुढी आइमाई र नागकुमार

यस कथामा एउटी निसन्तान बुढीलाई रेखदेख गरेर बसेको सर्पले बुढी असक्त भएपछि उसको सेवा गर्नको लागि विवाह गर्ने भनेर राज कुमारी माग्न जाँदा राजाले हप्काएकाले राजालाई श्राप दिन्छ र दुई वटा राज कुमारको मृत्यु हुन्छ । यसरी सर्पको श्रापले गर्दा पुत्र शोक बेहोर्नु परेकाले आजित भएर राजाले आफ्नी राज कुमारीको विवाह त्यही सर्पसँग गरि दिएको र आखिरमा त्यो सर्प ठुलो दरबारको नाग कुमार भएको अनि सबै आनन्दपूर्वक बसेको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.४.१३ मनचिन्ते औँठी

यस कथामा एक जना मानिसले छोरालाई पढ्न भनी पठाउँदा बारम्बार बाटाबाट मन परेको वस्तु लिएर फर्कने क्रममा अजिङ्गरको आँखाबाट निस्किएको औँठीको सहयोगमा दरबारको सिर्जना गरेको कुरा थाहा पाएर कुटुनीले त्यो औँठी चोरेर राजाकहाँ पुऱ्याएको र पछि कुकुर विरालो र मुसोको सहयोगबाट त्यस केटाले औँठी हात पारी त्यही औँठीको सहयोगबाट दरबार खडागरी कुकुर र विरालोलाई

अङ्गरक्षक बनाएर बुबाआमा सहित आनन्दपूर्वक बसेको कुरालाई अतिरञ्जनात्मक तरिकाले कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.१४ मान सरोवरका प्रेमीको कथा

यस कथामा परापूर्व कालमा एक राज कुमारी र गरिब गाउँले केटाबिच बसेको प्रेमलाई राजाले छुटाउन लाग्दा ती प्रेमी जोडीले नमानेपछि मान सरोवरको नजिकै रहेको रुखमुनि उनीहरूलाई जिउँदै जलाइएको र उनीहरूको आत्मा अझै पनि मान सरोवरको वरपर घुमि रहन्छ भन्ने किम्बदन्तीलाई कथा वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.१५ रत्नको हार

यस कथामा विदेश गएर कमाएको पैसाले रत्नको हार किनेर बुहारीलाई दिनु भनेर भाइले दाजुको हातमा पठाउँदा दाजुले बुहारीलाई नदिएर आफैँ लुकाएको भनी भाइले अदालतमा मुद्दा दायर गर्दा दाजुकै पक्षमा फैसला भएकाले निराश भएर घर फर्किएको भाइको कुरा सुनेपछि बाटामा अदालत खडा गरेर खेलि रहेका केटाकेटीहरूले दाजुले लुकाएको रत्नको हार भिकाएर भाइको हातमा दिएर सही न्याय दिलाएको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.४.१६ रोग निको पार्ने मन्त्र

यस कथामा पत्नीको व्यभिचारी व्यवहारबाट दिक्क भएर घर छाडेर हिँड्ने क्रममा रानीले अर्कै नाठो लिएर रात बिताउने गरेको र यसरी संगै बस्दा नाठोले थप्पड हानेकाले रानी विरामी परेको रहस्य थाहा पाएको ब्राह्मणले अनेक औषधि उपचार गर्दा पनि निको नभएकी रानीलाई नाठो र रानीबिच भएको कुरा मन्त्र जस्तो बनाएर फुकेपछि आफ्नो रहस्य खुल्ने डरले आफूलाई सन्चो भएको नाटक गरेर रानीले त्यस ब्राह्मणलाई प्रशस्त सम्पत्ति दिएर त्यहाँबाट पठाएको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.४.१७ लामकाने राक्षसको कथा

यस कथामा आमा मरेर टुहुरा भएका दुई भाइ छोरालाई सौतेनी आमाको भनाइमा लागेर बुबाले घना जङ्गलमा लगेर छाड्दा उनीहरूले एउटा लामकाने राक्षसको ठुलो महल प्राप्त गरेको र बुबालाई त्यहाँ बोलाएर आदर सत्कार गरी मिठो खाना खुवाएर सानी आमाका लागि भनेर अरिङ्गलको गोलो कपडामा पोको पारेर बुबाको हातमा पठाएपछि छोराहरूले खाने कुरा पठाएछन् भनेर खान लाग्दा अरिङ्गलको टोकाइमा परेर सानीआमा मरेको र बुबालाई त्यही महलमा ल्याएर दाजुभाइ र बुबा आनन्दपूर्वक बसेको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

४.८.४.१८ शिक्षा

यस कथामा सासूको बुहार्तन खप्नु परेको बुहारीले सासू अशक्त भएपछि सासूमाथि गरेको अपहेलना र दुर्व्यवहार देखेर नातिनी बुहारीले बुद्धिमत्तापूर्ण तरिकाले आफ्नी सासूको व्यवहारलाई परिवर्तन गरेर घरमा सुव्यवस्था कायम गरेको कथा वस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.४.१९ सात रानी चौध आँखा

यस कथामा घरमा सात वटी रानीलाई छाडेर राजा वनमा सिकार खेल जाँदा सुन्दर युवतीको रूपमा रहेकी जादुगर राक्षसनीसँग विवाह गरेपछि त्यही जादुगर राक्षसनी रानीले लगाएको भुटो आरोप सुनेर सातै वटी रानीका आँखा भिकेर रानीहरूलाई वनमा छाडेपछि ऋषिले रानीहरूलाई भेटेर पालेको केही समयमा कान्छी रानीबाट छोर्रो जन्मिएको र त्यही बालक ठुलो भएपछि ऋषिको सल्लाह अनुसार काम गरेर राक्षसनी रानी सहित अरु राक्षसलाई पनि मारेर राक्षसनी रानीले दरबारबाट आफ्नी आमाको घरमा पुऱ्याएको सबै सम्पत्ति सहित आफ्ना आमाहरूका आँखा लिएर ऋषि आश्रममा आएर आमाहरूलाई पनि लिएर दरबार फर्किएको कथा वस्तु समेटिएको छ ।

परिच्छेद पाँच उपसंहार

५.१ निष्कर्ष

वि.सं. २०१३ माघ ६ गते शनिबार कास्की जिल्लाको पश्चिमी भेगमा रहेको चापाकोट गा.वि.स. को वडा नं ७ मा मोतीलाल पराजुलीको जन्म भएको हो । उनको बाल्यकाल आफ्नै जन्मस्थानको रमाइलो ग्रामीण परिवेशमा व्यतीत भएको थियो । परिवारको मायालु वातावरणसँगै उनी पाँच वर्षको हुँदा आफ्नै बुबाले घरमा नै अक्षरारम्भ गराएका थिए ।

६ वर्षको उमेरमा औपचारिक शिक्षाका लागि चापाकोट प्राथमिक विद्यालयमा भर्ना भएका पराजुलीले विभिन्न विद्यालयहरू फेर्दै भारतको नारड संस्कृत महाविद्यालयबाट पूर्व मध्यमा उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ । त्यसपछि सन् १९७४-७५ मा भारतको गोरक्षनाथ संस्कृत विद्यापीठबाट उत्तर मध्यमा उत्तीर्ण गरेका हुन् । वि.सं. २०३४ मा बाल्मिकी क्याम्पसबाट नेपाली स्नातक उत्तीर्ण गरेका पराजुलीले वि.सं. २०३७ मा त्रिभुवन विश्व विद्यालय क्याम्पस कीर्तिपुरबाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरी आफ्नो अध्ययनलाई अगाडि बढाउने क्रममा वि.सं. २०५६ मा 'नेपाली लोककथा'का अभिप्रायहरूको अध्ययन' शीर्षकमा विद्या वारिधि गरेर आफ्नो औपचारिक शिक्षा पुरा गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०३४ सालमा नि.मा.वि. शिक्षकका रूपमा शिक्षण पेसामा आवद्ध भएका पराजुली हालसम्म पनि प्राध्यापन पेसामा नै निरन्तर रूपमा संलग्न रहेका छन् ।

पराजुली सन् १९७५ मा नेपाली छात्र सङ्घ, गोरखपुरबाट प्रकाशित हुने पत्रिकामा कविता प्रकाशन गरेर सार्वजनिक रूपमा साहित्य सिर्जनामा प्रवेश गरेका हुन् । विशेषतः लोक साहित्यका अन्वेषकका रूपमा परिचित पराजुलीले समालोचना, कविता, निबन्ध लेखनमा पनि कलम चलाएको पाइन्छ । पराजुलीले सिर्जना गरेका

मौलिक रचनाहरू विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित हुनुका साथै केही रचनाहरू उनका डायरीमा नै पाण्डुलिपिका रूपका सीमित भएको पाइन्छ ।

लोक साहित्यको विकास, संरक्षण र सम्बर्द्धनमा धेरै समय खर्चिएका पराजुलीको लोक साहित्य सम्बन्धी प्रथम कृति नेपाली लोकगाथा (२०४९) हो । यसका साथै सोरठी नृत्य नाटिका : सैद्धान्तिक अध्ययन (२०६३), नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू (२०६३), नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (२०६८, सहलेखन) आदि लोक साहित्य सम्बन्धी पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसै गरी नेपालको पश्चिमी क्षेत्रमा मौखिक परम्परामा जीवित रहेका परम्परित लोककथाहरू सङ्कलन गरेर शृङ्खलाबद्ध रूपमा चार वटा लोककथा सङ्ग्रह पनि प्रकाशित गरेका छन् । यसरी लोक साहित्य सम्बन्धी विभिन्न लेख तथा कृतिहरू प्रकाशित गरेका पराजुलीले नेपाली रचनाकला, साधारण नेपाली जस्ता साहित्य इतरका कृतिहरू पनि प्रकाशित गरेको पाइन्छ ।

पराजुलीले आफूलाई कुशल समालोचक तथा सम्पादक व्यक्तित्वका रूपमा पनि चिनाउन सफल भएका छन् । विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा समालोचनात्मक लेखहरू प्रकाशित गरेका पराजुलीले समालोचना गर्ने क्रममा विशेषतः वस्तुपरक र प्रभाववादी पद्धति अवलम्बन गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०५० मा पृथ्वी प्रज्ञा मञ्चको सम्पादक भई सम्पादन कार्य सुरु गरेका पराजुलीले विभिन्न पत्र पत्रिका तथा लोककथा सङ्ग्रहको पनि सम्पादन गरेको पाइन्छ ।

थुप्रै अनुसन्धानात्मक कार्यहरू पनि गरेका पराजुलीले अनुसन्धानका क्रममा परम्परागत पद्धतिभन्दा नवीन वैज्ञानिक पद्धति अपनाएर अनुसन्धान गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०३७ मा कास्की जिल्लाका सामाजिक गाथाहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण शीर्षकको शोधकार्य गरेर लोक साहित्यको अनुसन्धानका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका पराजुलीले अन्य थुप्रै अनुसन्धानात्मक लेख तथा पुस्तकाकार कृतिहरू पनि प्रकाशित गरेका छन् ।

यसरी विद्यार्थी जीवनबाट नै साहित्यमा भुकाव राख्ने पराजुलीले सिर्जनात्मक र आलोचनात्मक दुवै क्षेत्रमा कलम चलाए पनि समालोचनात्मक क्षेत्रमा उनी बढी सफल देखिन्छन् । वस्तुपरक पद्धतिको अवलम्बन गरी समालोचना गर्ने पराजुलीले एकाध अन्य समालोचनात्मक लेख प्रकाशन गरे पनि विशेषतः लोक साहित्य सम्बन्धी समालोचनात्मक लेखनमा नै यिनी केन्द्रित भएको पाइन्छ ।

५.२ भावी अध्ययनका लागि सम्भावित शीर्षक

मोतीलाल पराजुलीका बारेमा विभिन्न आधारमा अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ । खास गरी निम्न लिखित शीर्षकहरू सम्भावित देखिन्छन् :

- (क) सोरठी नृत्य नाटिकाको कृतिपरक अध्ययन,
- (ख) नेपाली लोकगाथाको कृतिपरक अध्ययन,
- (ग) मोतीलाल पराजुलीद्वारा सङ्कलित कथाहरूमा अभिप्रायको अध्ययन ।

५.३ सारांश

प्रस्तुत 'मोतीलाल पराजुलीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व' शीर्षकको शोधपत्र जम्मा पाँच परिच्छेदहरूमा संरचित छ । पहिलो परिच्छेद अन्तर्गत शोध शीर्षक, शोध प्रयोजन, विषय परिचय, शोधकार्यको समस्या, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन विधि, शोधपत्रको रूपरेखा जस्ता उपशीर्षकहरू रहेका छन् ।

दोस्रो परिच्छेदमा पराजुलीको जन्म र जन्मस्थान, बाल्यकाल, उपनयन संस्कार, शिक्षा दीक्षा, दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक अवस्था, आर्थिक अवस्था, बसोवास र आजीविका, भ्रमण, रुचि तथा स्वभाव, सम्मान तथा पुरस्कार, लेखन तथा अन्वेषण, सुखदुःखका क्षणहरू, जीवन दर्शन आदि उपशीर्षकहरू समेटिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा पराजुलीको शारीरिक व्यक्तित्व, सिर्जनशील व्यक्तित्व, समालोचक व्यक्तित्व, भूमिका लेखन व्यक्तित्व, सम्पादक व्यक्तित्व, अनुसन्धाता

व्यक्तित्व, लोक साहित्यविद् व्यक्तित्व, शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व, प्राज्ञिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वविचको सम्बन्ध आदि विभिन्न पक्षमा चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा पराजुलीका कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । यस्ता कृतिहरूमा नेपाली लोकगाथा (२०४९), नेपाली रचना कला (२०५३), सोरठी नृत्य नाटिका : सैद्धान्तिक अध्ययन (२०६३) नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू (२०६३), साधारण नेपाली (२०६५), नेपाली लोककथा श्रृङ्खला (२०६५), नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा (२०६८) रहेका छन् । यसका साथै फुटकर रचनाका विश्लेषण र लोककथा सङ्ग्रहहरूको सामान्य अध्ययन रहेको छ ।

यसरी जम्मा पाँच वटा परिच्छेदमा मोतीलाल पराजुलीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व सम्बन्धी विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

आदत, पार्वती ७, ३, २०४७, पृ.५-८ ।

‘नेपाली लोक कथाका अभिप्रायको अध्ययन’ शोध प्रबन्ध मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय ।

थापा, रोशन, ‘निरब’, लोकसंस्कृति, वर्ष २, अङ्क २, पूर्णाङ्क ३, २०६४ ।

पराजुली, मोतीलाल, नेपाली लोकगाथा, पोखरा : रादेवी पराजुली, २०४९ ।

-----, नेपाली रचना कला, पोखरा : लेखक स्वयम्, २०५३ ।

-----, सोरठी नृत्यनाटिका : सैद्धान्तिक अध्ययन, काठमाडौं: दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, २०६३ ।

-----, बुद्धिमान पुरुष, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६५ ।

-----, बत्तिसमाराको कथा, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६५ ।

-----, कालीनाग र राजकुमार, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६५ ।

-----, मनचिन्ते औंठी, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६५ ।

----- र अन्य, साधारण नेपाली, काठमाडौं : नवकला पब्लिकेसन, २०६५ ।

----- र जीवेन्द्र देव गिरी, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६८ ।

भट्टराई, घटराज, नेपाली लेखक कोश, प्रथम संस्करण, काठमाडौं : लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा प्रतिष्ठान, २०५६ ।

मेरो प्रजातन्त्र, जनमत, २०५४/१२/५/४ ।

शर्मा, मोहन राज र खगेन्द्र लुइटेल्, शोध विधि, तेस्रो सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६२ ।

सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६१ ।